

सत्यमेव जयते

महाराष्ट्र शासन

आदिवासी संशोधन पत्रिका TRIBAL RESEARCH BULLETIN

Tribal Research & Training Institute,
Maharashtra State, Pune

आय.एल.एस.लॉ कॉलेज पुणे येथील प्राचार्या डॉ.वैजयंती जोशी आणि प्रा.श्री एस.जे.जायभाय या संस्थेच्या संग्रहालयाची माहिती घेताना.

मर्सिडिस बेंझच्या हायस्कूलच्या विद्यार्थ्यांनी संग्रहालयास भेट दिली व संग्रहालयातील वस्तूसंबंधी आत्मियता दाखवून माहिती घेतली.

आदिवासी संशोधन पत्रिका
TRIBAL RESEARCH
BULLETIN

Tribal Research & Training Institute,
Maharashtra State, Pune

Vol.XXXIV No. 2

September, 2010

TRIBAL RESEARCH BULLETIN
Vol. XXXIV No. 2 September, 2010
Bi-Annual Journal of
Tribal Research & Training Institute
Pune-411 001
Regd.No.RN-37438-79

CONTENTS

**Chief
Editor**

Dr. A.K.Jha, IFS
Commissioner

**Editorial
Board**

D. R. Parihar, IFS
Joint Director

Smt. V.K.Kulkarni
Assistant Librarian

Publisher

Commissioner,
Tribal Research &
Training Institute,
Pune-411 001

Printer

Manager
Photozinco Government
Press, Pune,

EDITORIAL		Page No.
1.	Anthropometric Study Among the Kaniyas: a Schedule Tribe population of Karnataka Oinam Ronibala Devi and M.R.Gangadhar	1-9
2.	Correlates of Impact of Pump set Supply Scheme On Tribal Farmers C. D. Autade S. N. Rajput and U. G. Thakare	10-14
3.	Impact of Pumpset Supply Scheme on Tribal farmers C. D. Autade S. N. Rajput and U. G. Thakare	15-22
4.	हिंगोली जिल्हयातील आदिवासी समाज व शासकीय योजना डॉ.संग्राम गुंजाळ डॉ.चंद्रकांत कोकाटे	23-27
5.	आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या प्राथमिक शिक्षणातील स्थितीचे अध्ययन प्रा.विनोद ए.रायपुरे, डॉ.संभाजी एन.देसाई	28-36

6.	आदिवासी विकास महामंडळा मार्फत राबविण्यात आलेल्या कल्पतरु फोटो स्टॅंड मशीन योजनेचे मूल्यमापन प्रा.सुनिल कोडापे	37-46
7.	आदिवासी संस्कृती जागतिकीकरणाच्या विळख्यात प्रा.डॉ.सुनील प.उगले	47-52
8.	आदिवासींतील बांबू हस्तकला व्यवसाय- जहासाचा त्यांच्या आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक स्थितीवर झालेला परिणाम : एक अध्ययन प्रा.सुनिल कोडापे	53-59
9.	ठाणे जिल्ह्यातील मोखाडा तालुक्यातील आदिवासींच्या शेतीची उत्पादकता प्रा.डॉ.जयवंत शंकरराव इंगळे	60-69
10.	मनोगत डॉ.भारती मालू बांगामी	70-71

EDITORIAL

This Bulletin comprises of two sections. In the English section there are three articles. In the Marathi section, there are six articles.

The views expressed, facts and data mentioned therein by various authors are their own and it may not be concluded that the Tribal Research & Training Institute agrees with their ideas, facts & data.

(Dr.Arvind Kumar Jha)
Commissioner,
Tribal Research & Training Institute,
Maharashtra State

ANTHROPOMETRIC STUDY AMONG THE KANIYAS: A SCHEDULE TRIBE POPULATION OF KARNATAKA

*Oinam Ronibala Devi and** M.R.Gangadhar

INTRODUCTION

Anthropometry may be defined as the systematic technique for measuring man, whether living or dead, and thereby expressing quantitatively the exact form of the body. Anthropometry the measurement of man-provides scientific methods and techniques for taking various measurements and observations on the living man and the skeleton.

Anthropometry represents the typical and traditional tool of biological anthropology.

Biological Anthropology has been defined as the study of man's biological behaviour in time and space. Biological anthropologists have been mainly concerned with the study of the human origins and human evolution as well as varieties of mankind in different parts of the world. Lately new dimensions have been added; namely the study of human growth and development in various human populations. The effect of environment and nutrition on the growth and development of human beings is also sought to be assessed. Correlations between different kinds of body-builds and

diseases have been established. Anthropometric study reveals the size and shape of bodies of the people which in turn forms the basis for the ethnic variation. The Kaniyas a scheduled tribe population of Karnataka are distributed in Bangalore, Mysore, Mandya, Hassan and Dakshin Kannada districts of Karnataka state. The name Kaniya is said to be derivative of Ganika which means astrology.

The popular version offered by the Kaniyas of Karnataka at present is that their name has been derived from Kani which in Kannada means fortune-telling. Besides their hereditary occupation of astrology, they also practice indigenous medicine. Though the Kaniyas prefer all types of consanguineous marriages, they avoid to marry their own sisters daughters i.e. maternal uncle-niece type. Monogamy is the widely accepted family norm, but polygamy (non-sororal) and junior sororate are permitted, in case the first wife is barren. Nuclear type of family is predominant among them. They also follow the Hindu law of inheritance.

---

*Post Doctoral Fellow, Department of Studies in Anthropology,** Associate Professor, Department of Studies in Anthropology, University of Mysore, Manasagangotri, Mysore 570006, Karnataka, India

---

MATERIAL AND METHODS

A sample of 741 Kaniyas individuals either sex (Males:331, Females: 410) from Mysore, Mandya, Chamarajanagar and Bangalore districts in the age group of 18 to 50 years has been included in the present study. Twenty selected somatometric measurements, of which thirteen on head and face and seven on body were taken on each individual of either sex. On the basis of these measurements eleven indices were calculated. The measurements were recorded according to the methods and techniques of Martin and Saller (1957) and Singh and Bhasin (1989).

RESULTS AND DISCUSSION

Table 1 and 2 present the range, mean, standard deviation, coefficient of variation and their respective standard errors of 20 somatometric measurements and 11 indices.

Stature: The Kaniyas male stature ranges from 143.0 to 182.3 cms with a mean value of 164.66 ± 0.37 cms while the female stature ranges from 132.0 to 182.4 cms with a mean value 151.50 ± 0.33 cms. The stature classification reveals that majority of the Kaniyas males come under tall category (61.02 percent) and their counter parts of the females fall under short stature category (33.66 percent).

Sitting Height: The Kaniyas male and female sitting height vertex

ranges from 44.8 to 91.2 cms with a mean value of 82.21 ± 0.36 cms and 63.0 to 97.2 cms with a mean value of 76.41 ± 0.47 cms respectively. Majority of the males come under very tall (70.99 percent category and the female individuals fall under medium (21.46 percent).

Body Weight: The Kaniyas male body weight ranges from 35.0 to 95.0 kgs with a mean value 59.22 ± 0.55 kgs, where as, the female population ranges from 33.0 to 90.0 kgs with an average value of 53.64 ± 0.53 kgs. Majority of the male (32.93 percent) and female (32.43 percent) fall under the range of 46.0 to 55.9 kgs both respectively showing their under weight.

Biacromial Breadth: The biacromial breadth values range from 25.6 to 47.4 cms with a mean value 39.04 ± 0.18 cms and its values of females range from 23.5 to 44.6 cms with a mean value of 35.18 ± 0.15 cms. Majority of the Kaniyas males (38.97 percent) come under the range of 40.0 and above cms and the females (29.75 percent) fall under the range of 34.0 to 35.9 cms.

Upper Arm Circumference: The Kaniyas males upper arm circumference ranges from 18.0 to 37.0 cms with a mean value of 26.47 ± 0.19 cms and its value among the females range from 17.0 to 35.0 cms with a mean value 25.60 ± 0.17 cms. The highest proportions of males (35.95 percent) and females (34.14

percent) fall under the range of 25.0 - 27.9 cms both respectively.

Chest Breadth: The chest breadth among the males and females of Kaniyas varies from 22.3 to 40.0 cms with a mean value 30.05 ± 0.19 cms and from 20.2 to 39.9 cms with an average value of 28.77 ± 0.20 cms respectively. Majority of the males (39.27 percent) come under the range of 28.0 to 30.9 cms where as more number of females (32.68 percent) fall under the range of 25.0 to 27.9 cms.

Chest Circumferences: The Kaniyas male chest circumference ranges from 57.8 to 107.0 cms with a mean value of 86.32 ± 0.48 cms while of its females chest circumference ranges from 50.4 to 104.0 cms with a mean value of 84.86 ± 0.39 cms. Majority of the males (31.42 percent) fall under the range of 82.0 to 88.9 cms where as the highest proportion of females (29.51 percent) come under the range of 75.0 to 81.9 cms.

Head Length: The Kaniyas males head length ranges from 12.1 to 21.4 cms with a mean value of 17.91 ± 0.06 cms and the females head length ranges from 12.1 to 18.7 cms with an average value of 17.17 ± 0.03 cms. A higher proportion of the Kaniyas males (32.32 percent) and (40.00 percent) fall under long head length and medium head length categories respectively.

Head Breadth: The head breadth values of males range from 10.1 to 17.8 cms with a mean value 13.13 ± 0.05 cms and those females range from 7.4 to 15.4 cms with

average value of 12.65 ± 0.04 cms. Majority of male and female in both individuals fall very narrow type (72.20 percent) and (86.58 percent) respectively.

Head Circumferences: The head Circumference values range from 43.9 to 64.5 cms with a mean value 54.50 ± 0.11 cms among the males where as female range from 42.8 to 59.0 cms with a mean value 53.07 ± 0.91 cms. Majority of the male individuals (56.79 percent) comes under the range of 54.0 to 56.9 cms, while most of female individuals (47.07 percent) fall under the range of 53.0 to 55.9 cms.

Minimum Frontal Breadth: The Kaniyas males minimum frontal breadth ranges from 9.0 to 16.3 cms with an average value of 11.5 ± 0.05 cms and its female minimum frontal breadth ranges from 9.2 to 14.4 cms with an average value of 10.98 ± 0.04 cms. Majority of the males (65.25 percent) and females (83.65 percent) respectively.

Maximum Bizygomatic Breadth: The Kaniyas male bizygomatic breadth ranges from 11.0 to 15.6 cms with a mean value of 12.76 ± 0.04 cms and the female bizygomatic breadth ranges from 10.0 to 15.9 cms with a mean value of 12.19 ± 0.03 cms. Majority of the male individuals come under medium type (47.12 percent) where as female individuals come under very narrow type (43.17 percent).

Physiognomic Facial Height: The male Kaniyas physiognomic facial height ranges from 12.7 to 20.1

cms with a mean value of 16.80 ± 0.06 cms and females physiognomic facial height ranges from 10.3 to 18.0 cms with a mean value of 16.04 ± 0.03 cms. Majority of the males (32.93 percent) and females (42.68 percent) fall under the range of 17.0 to 17.9 cms to 16.0 to 16.9 cms respectively.

Physiognomic Upper Facial Height: The male Kaniyas physiognomic upper facial height ranges from 9.2 to 15.7 cms with an average value of 13.0 ± 0.05 cms and in the females ranges from 9.1 to 15.8 cms with a mean value of 12.51 ± 0.04 cms. Majority of the males (34.74 percent) come under the range of 13.0 to 13.9 cms where as number of females (48.53 percent) comes under the range of 12.0 to 12.9 cms.

Morphological Facial Height: The morphological facial height among the males and females of Kaniyas varies from 6.2 to 12.8 cms with a mean value of 10.63 ± 0.04 cms and 5.6 to 12.0 cms with an average value of 9.90 ± 0.04 cms respectively. Majority of the male and female Kaniyas morphological facial height falls under medium height (30.21 percent) and female very low category (70.24 percent)

Morphological Upper Facial Height: The morphological upper facial height of Kaniyas males ranges from 4.6 to 11.0 cms with a mean value 6.58 ± 0.04 cms and that of females ranges from 3.6 to 9.6 cms with a mean value of 6.11 ± 0.03 cms. Majority of the males (61.93 percent) and females (63.65 percent) fall under the range of 6.0 to 6.9 cms respectively.

Nasal Height: The nasal height of Kaniyas males and females varies from 3.4 to 6.6 cms with a mean value 4.68 ± 0.02 cms and 2.5 to 6.7 cms with a mean value of 4.22 ± 0.02 cms. The higher proportion of males (41.38 percent) and females (43.17 percent) fall under above medium and below medium category.

Nasal Length: The nasal length of Kaniyas males vary from 3.0 to 6.6 cms with a mean value of 4.09 ± 0.03 cms and of its females vary from 2.4 to 5.8 cms with an average value of 3.71 ± 0.02 cms. Majority of the male (31.41 percent) fall under the range of 3.6 to 4.0 cms and of females (55.60 percent) come under the range of 3.6 to 4.0 cms.

Nasal Breath: The nasal breadth among male Kaniyas ranges from 1.4 to 4.9 cms with a mean value of 3.78 ± 0.02 cms and among females ranges from 1.6 to 4.2 cms with an average value of 3.39 ± 0.02 cms. Majority of males (50.45 percent) and females (63.90 percent) fall under short type and very short type respectively.

Nasal Depth: The Kaniyas males nasal depth ranges from 1.0 to 2.5 cms with a mean value of 1.59 ± 0.01 cms, while its female nasal depth ranges from 1.1 to 2.0 cms with a mean value of 1.54 ± 0.02 cms. A higher proportion of males range (40.78 percent) fall under the range of 1.3 to 1.6 cms and females (78.04 percent) come under the range of 1.3 to 1.6 cms.

Cephalic Index: The cephalic index ranges from 59.2 to 99.5 units with a mean value of $73.24 \pm$

0.34 among the males of Kaniyas, revealing majority of the males belong to hyperdolichocephalic category (44.41 percent). The value of the female ranges from 43.7 to 104.9 units with an average value of 73.83 ± 0.28 showing higher proportion of the females (39.02 percent) comes under dolichocephalic category.

Morphological Facial Index: The morphological facial index varies from 50.4 to 101.6 units with a mean value of 83.71 ± 0.39 units, among the males and from 46.2 to 100.0 units with an average value of 81.54 ± 0.33 units among the females. Majority of males (25.07 percent) falls under the mesoprosopic category where as a higher proportion of females (25.36 percent) comes under euryprosopic category.

Morphological Upper Facial Index: The morphological upper facial index values range from 37.0 to 82.7 units with an average value of 52.12 ± 0.37 among the males and from 25.3 to 78.2 units with an average value of 50.67 ± 0.28 among the females. Majority of the males (38.06 percent) falls under mesen type while higher proportion of females (41.21 percent) also comes under mesen type.

Physiognomic Facial Index: The physiognomic facial index range from 102.4 ± 158.9 units with an average value of 132.09 ± 0.56 units among the males and from 96.2 to 156.2 units with an average value 132.41 ± 0.41 among the females. Majority of the males (20.84 percent) comes under

the range of 135.0 to 139.9 where as females (24.87 percent) fall under the range of 130.0 to 134.9.

Physiognomic Upper Facial Index: The physiognomic upper facial index ranges from 63.8 to 103.0 units with a mean value of 77.86 ± 0.28 in the male series and from 60.8 to 96.1 units with average value 77.56 ± 0.21 units in the female series. The highest proportion of males (49.54 percent) and females (56.58 percent) both comes under the range of 75.0 to 79.9.

Nasal Index: The nasal index values among the males range from 31.8 to 115.0 units with an average value 82.96 ± 0.77 units and among the females they range from 30.0 to 139.9 units with a mean value of 81.69 ± 0.61 units. Majority of the males and females nasal index falls under mesorhine type (males: 41.69 percent and females: 57.80 percent).

Sagittal Naso-Facial Index: The sagittal naso-facial index ranges from 35.3 to 65.8 units with a mean value of 44.22 ± 0.25 units among the males while it ranges from 29.4 to 69.7 with an average value 42.86 ± 0.24 units among the females. The males (51.35 percent) and females (54.39 percent) are both highly concentrated in the range of 40.0 to 44.9.

Sitting Height Vertex-Stature Index: The sitting height vertex-stature index range from 37.3 to 55.5 units with an average value 49.41 ± 0.11 units among the males, while it ranges from 34.1 to 56.9 units with a mean value of

Measurement
Height Vertex
Sitting Height
Body Weight (in kgs)
Biacromial Breadth
Upper Arm Circumf
Chest Breadth
Chest Circumferenc
Head Length
Head Breadth
Head Circumference

50.32 ± 0.11 units among the females. Majority of the males (53.47 percent) comes under the range of 48.0 to 50.9 whereas majority of females (56.09 percent) falls under the range of 50.0 to 52.9.

Biacromial Breadth Stature

range from 35.8 to 65.0 units with a mean value 53.0 ± 0.03 units and that of females varies from 33.3 to 69.4 units with an average value of 55.92 ± 0.30 units among the Kaniyas. The above values reveal that majority of males (43.20 percent) and females (48.53 percent) fall under normal chest

CORRELATES OF IMPACT OF PUMPSET SUPPLY SCHEME ON TRIBAL FARMERS

*C. D. Autade **S. N. Rajput ***and U. G. Thakare

Various Agricultural Development Schemes are being implemented under ITDP for tribal farmers. Under Agriculture Development Scheme, various inputs, implements and funds are provided to tribal farmers for undertaking various objectives are some of the following Agricultural Development schemes were considered for the study. Especially in agriculture and allied sectors for the effective implementation of those schemes, Tribal development division was established at National level from May 1, 1989 (Rathod, 2001).

The Pump set Supply schemes is in operation at Akola district under MADA pocket/block, since the year of inception and has benefited a large number

of tribal farmers from the area. It was found necessary to identify the characteristics influencing the impact of the said scheme and in line, this attempt was made.

METHODOLOGY:

The present study has been conducted in MADA pocket of Akola district in Vidarbha region of Maharashtra state. For the evaluation of impact of pumpset supply scheme, Ex-facto design of social research has been used. In the MADA pocket of Akola district, Akot, Telhara and Patur *tahsils* are mainly included in tribe area pocket. Actual utilization of pumpset supply scheme it has been taken as a study year while before utilization of pumpset it has considered as a base year.

---

* Ex-Post Graduate Student, Department of Extension Education, Post Graduate Institute, ***Research Associate, TMC MM 5.2, Department of Extension Education, Post Graduate Institute, Dr. Panjabrao Deshmukh Krishi Vidyapeeth, Akola. 444 104 (Maharashtra) ** Professor and Head of the Section, Department of Extension Education, College of Agriculture, Nagpur (Maharashtra),

---

The MADA pocket of Akola district consist of the fifty eight villages i.e. Akot (24), Telhara (16) and Patur (18). From each tahsil 5 villages were purposively selected to get maximum number of pumpset supply scheme beneficiaries. A list of tribal beneficiaries of pumpset supply scheme i.e. tribal development programme was obtained from Project Officer, Tribal Development Department, Akola, for all selected 15 villages, 10 tribal farmers from each village were randomly selected by simple random sampling method. Thus, in all 150 respondents were selected from Akot, Telhara and Patur tahsil.

The coefficient of correlation was worked out to find relationship between selected characteristics and the impact parameters.

FINDINGS:

The relational analysis between selected personal, socio-economic, communicational and psychological profile of tribals with impact has been studied and presented below.

Correlates of change in agricultural production

From Table 1, it is observed only the land holding of tribal farmers were found to be significant relationship with change in agricultural production and remaining all the variable of personal, socio-economic, communicational and psychological profile were non-

significantly related with per cent change in agricultural production.

These are unexpected observations, but probably the quality of information and extension contacts were not effective in case of MADA pocket tribals. Tribals created need of subsidiary occupation to increase the annual income, for their livelihood. Thus MADA pocket tribals area were more inclined towards labour work, hence negative relationship has been observed.

Rathod (2001) revealed that, tribal farmers were not able to maintain the poor quality land in their limited resources. Therefore, land holding has not assisted in increasing their agricultural production, hence land holding was found to be not significantly related with change in production.

Correlates of change in productivity

It is revealed from data presented in Table 1 that, from selected independent variable of tribal beneficiaries exhibited non significant relationship with change in agricultural productivity. Only proneness to change of tribal beneficiaries was found significant relationship at 0.05 level of probability with change in agricultural productivity.

It was observed that, quality of information, extension contacts of MADA tribals were not effective and their intention towards labour

work as a subsidiary occupation had also not effective the agricultural productivity.

Correlates of change in annual income

It is revealed from Table 1 that no any selected independent variables were found significant relationship with change in annual income.

Other variables of pumpset beneficiaries did not show significant relationship with income. Generally the subsidiary occupation helps to increase the employment which naturally helped to increase the income of individual, but previously we observed that in case of MADA pocket tribal it is incorrect, therefore the relationship of subsidiary occupation with change in annual income was found to be not significant.

Correlates Change in cropping intensity

From the data of Table 1 it is noticed that, land and socio-economic status of beneficiaries has highly significant relation with change in cropping intensity ($r=0.300$ and $3=0.319$). Education of tribals was found to have significant correlation ($r=0.231$) with the cropping intensity as well as source of information of farmers were found significant relationship at 0.05 level of probability with change in cropping intensity, while age, occupation, proneness to change, extension contact and attitude towards scheme was found have to non-significant

relationship with cropping intensity.

In case of small farmers, increase in land holding resulted in decrease in cropping intensity, it is identified that with the poor resources, small farmers try to get maximum food grain production to fulfill their family requirements. Finally, previously as we observed tribals also consider as small farmers with respect to their land holding. Therefore, it is obvious that, they prefer to cultivate sole cereals crop, thus cropping intensity is low.

Correlates of Impact

Impact of pumpset supply scheme i.e. tribal development programme implemented in study area was studied about per cent change in production, change in productivity, change in annual income and change in cropping intensity. The observations are presented in Table 2.

It is observed that, attitude towards scheme and change in cropping intensity were found to have significant relationship at 0.05 level of probability with impact of pumpset supply scheme ($r=0.169$ and $r=0.168$ respectively). However, these variables i.e. change in production, change in productivity and change in annual income and remaining all the characteristics of tribals are non-significantly correlates with impact. But previously as we observed, change in production, change in productivity and change in annual income were highly

significant relationship with impact.

It indicated that, tribal beneficiaries had used infrastructural facility properly, which resulted in cropping intensity was seen to be significantly more.

Mahnot *et al.* (1992) stated that availability of infrastructure for irrigation water helps the farmers to increase their cropping intensity. Haffis *et al.* (1997) also reported that due to the availability of bower well, cropping intensity has been increased.

Therefore, it is conducted that, pumpset supply scheme increases cropping intensity of MADA tribals followed by also

increase crop production and crop productivity.

CONCLUSION:

It is observed that the selected personal, socio-economic communication and psychological characteristics of tribals farmers have explained very low variation in the change in developmental parameters. Hence it is necessary to undertake research on different psychological characters of tribals, their custom and beliefs and other social valves. The findings of the research should be seriously considered while planning the agricultural development scheme in tribal areas.

REFERENCE:

- Haffis, Shaik; Y.V.R. Reddy and K.P.R. Vittal, 1997. Economic evaluation of submersible bower wells in dryland tract of Mittermari Watershed Programme village. A micro level analysis. Indian J. Dryland Agric Res. and Dev. 12(2):120-126.
- Mahnot, S.C.; PK. Singh and Y. Sharma, 1992. Socio-economic evaluation of watershed management project. J. Rural Dev. 11(2):219-227.
- Rathod, M.K. 2001. Impact of watershed development programme on tribals of Melghat. Ph.D. thesis (unpub.), Dr. PDKV, Akola.

* * *

Table 1.
Correlates of Impact parameters

Sr. No.	Independent variables	Coefficient of correlation (r)			
		Change in production	Change in productivity	Change in annual income	Change in cropping intensity
1	Age	0.0413 ^{NS}	0.0619 ^{NS}	0.0887 ^{NS}	0.0301 ^{NS}
2	Education	0.0808 ^{NS}	0.0212 ^{NS}	0.160 ^{NS}	0.231*
3	Occupation	0.0684 ^{NS}	0.0695 ^{NS}	0.077 ^{NS}	0.087 ^{NS}
4	Land holding	0.2142*	0.1022 ^{NS}	0.216 ^{NS}	0.300**
5	Socio-economic status	0.107 ^{NS}	0.0800 ^{NS}	0.134 ^{NS}	0.171*
6	Sources of information	0.0246 ^{NS}	0.0712 ^{NS}	0.059 ^{NS}	0.202*
7	Proneness to change	0.129 ^{NS}	0.189*	0.026 ^{NS}	0.0432 ^{NS}
8	Extension contact	0.0370 ^{NS}	0.033 ^{NS}	0.057 ^{NS}	0.149 ^{NS}
9	Attitude towards scheme	0.154 ^{NS}	0.101 ^{NS}	0.069 ^{NS}	0.138 ^{NS}

* Significant at 5% level of probability,
 ** Significant at 1% level of probability,
 NS – Non significant

Table 2.
Correlates of independent characteristics with impact

Sr. No.	Independent variables	Coefficient of correlation (r)
1	Age	0.0775 ^{NS}
2	Education	0.0475 ^{NS}
3	Occupation	0.1046 ^{NS}
4	Land holding	0.1319 ^{NS}
5	Socio-economic status	0.0661 ^{NS}
6	Sources of information	0.107 ^{NS}
7	Proneness to change	0.133 ^{NS}
8	Extension contact	0.0974 ^{NS}
9	Attitude towards scheme	0.169*
10	Change in production	0.925**
11	Change in productivity	0.901**
12	Change in annual income	0.867**
13	Change in cropping intensity	0.168*

* Significant at 5% level of probability,
 ** Significant at 1% level of probability,
 NS – Non significant

* * *

IMPACT OF PUMPSET SUPPLY SCHEME ON TRIBAL FARMERS

*C. D. Autade **S. N. Rajput ***and U. G. Thakare

In order to bring about a change in the prevalent conditions of tribal, the State and Central Government has implemented various agricultural tribal development schemes. The schemes were in operation at Akola district under MADA pocket/block, since the year of inception and have benefited a large number of tribal farmers from the area. The present study "Impact of pumpset supply scheme on tribal farmers" has been undertaken in order to determine the effect of pumpset supply scheme (i.e. electric motor and oil engines) on the tribal farmers of the Akola district MADA pocket.

Tribal in Akola district under MADA pocket were generally of pro-culture in nature. They were educationally and economically very backward and agriculture is their main occupation. They follow the traditional method of cultivation which obviously resulted in low crop production. Tribal of Akola MADA Pocket are totally dependent on rainwater.

With specific purpose, keeping behind, State and Central Government of India has been implemented kinds of Agriculture Development programme. The programme aims of improving the standard of living of the tribal by improving productivity of their land and thereby increasing their income. It was found needful to study impact of these programmes on the tribal and hence the study was undertaken.

METHODOLOGY:

The present study has been conducted in MADA pocket of Akola district in Vidarbha region of Maharashtra state. For the evaluation of impact of pumpset supply scheme, Ex-facto design of social research has been used. In the MADA pocket of Akola district, Akot, Telhara and Patur *tahsils* are mainly included in tribe area pocket. Actual utilization of pumpset supply scheme it has been taken as a study year while before utilization of pumpset it has considered as a base year.

---

* Ex-Post Graduate Student, Department of Extension Education, Post Graduate Institute, ***Research Associate, TMC MM 5.2, Department of Extension Education, Post Graduate Institute, Dr. Panjabrao Deshmukh Krishi Vidyapeeth, Akola. 444 104 (Maharashtra) ** Professor and Head of the Section, Department of Extension Education, College of Agriculture, Nagpur (Maharashtra),

---

The MADA pocket of Akola district consist of the fifty eight villages i.e. Akot (24), Telhara (16) and Patur (18). From each tahsil 5 villages were purposively selected to get maximum number of pumpset supply scheme beneficiaries. A list of tribal beneficiaries of pumpset supply scheme i.e. tribal development programme was obtained from Project Officer, Tribal Development Officer, Akola, for all selected 15 villages, 10 tribal farmers from each village were randomly selected by simple random

sampling method. Thus, in all 150 respondents were selected from Akot, Telhara and Patur tahsil.

Impact has been operationally defined as the changes occurred in beneficiary as a result of utilization of electric pump and oil engine programme. This change has been distributed into economic and social change. The impact has been studied in term of per cent change in production, per cent change in productivity, per cent change in annual income and per cent change in cropping intensity.

Table 1.
Distribution of respondents according to per cent change in agricultural production

Sr. No.	Impact Parameters	Respondents (N=150)	
		Number	Percentage
A	Change in production		
1	1 to 50	81	54.00
2	51 to 100	53	35.33
3	101 and above	16	10.67
B	Change in productivity		
1	1 to 50	82	54.67
2	51 to 100	52	34.67
3	101 and above	16	10.66
C	Cropping intensity		
1	No change	86	57.34
2	Upto 25	23	15.33
3	26 to 50	20	13.33
4	51 and above	21	14.00

Sr. No.	Impact Parameters	Respondents (N=150)	
		Number	Percentage
D	Change in annual income		
1	1 to 50	95	63.33
2	51 to 100	43	28.67
3	101 and above	12	8.00

FINDINGS:

Change in agricultural production of tribal beneficiaries

The data presented in Table 1 indicates that tribal beneficiaries (54.00%) recorded increase in agricultural production upto 50 per cent category. Near about 35.33 per cent tribal beneficiaries recorded increase in agricultural production 51 to 100 per cent. This was followed by 101 and above per cent increase in case of 10.67 per cent respondent on the whole. Grewal *et al.* (1983), Puri (1984), Arya and Babu (1987), Grewal *et al.* (1989), Patil *et al.* (1991), Itnal *et al.* (1994), Wamanmoorthy and Shankaramoorthy (1994), Khistariya *et al.* (1997), Kushwah and Bajaj (1998), Anonymous (1999) and Patil (1999) has found increase in agricultural production due to watershed development programme.

Change in agricultural productivity

To increase productivity, pumpset supply scheme of tribal development department is of a vital importance. Hence, what has happened after utilization of

pumpset scheme with regard to agricultural productivity of tribal beneficiaries was studied in the present investigation. It was revealed that on the whole 54.67 per cent respondents exhibited 1 to 50 per cent increase in their productivity. About 34.67 per cent respondents exhibited 51 to 100 per cent as well as 10.66 per cent respondents exhibited 101 and above per cent increase in their productivity as a result of tribal development programme of pumpset supply scheme.

Anonymous (1999) after evaluation of integrated watershed development programme of Patharpur village it was observed that 68.18 per cent increase in productivity of major crops has been observed. The assumption that there is increasing the productivity after the pumpset supply scheme has been partially proved.

Change in cropping intensity

Considering the poor irrigation facility and poor infrastructure facility of tribals, it is assumed that the cropping intensity of MADA pocket tribals is very low and it might be changed during the period of tribal

development programme. Increase in cropping intensity can definitely help, to increase the average agricultural production of tribals beneficiaries. It is an indication of positive effect. Therefore, the distribution of respondents according to their per cent change in cropping intensity was studied and it was noticed that most of (57.34 %) respondents exhibited no change in their cropping intensity. Up to 25 per cent increase was observed in case of 15.33 per cent respondents of pumpset supply scheme. Nearly 13.33 per cent of total tribal beneficiaries were found in case of 26 to 50 per cent increase in cropping intensity. Only 14 per cent tribal beneficiaries were observed in above 51 per cent increase in cropping intensity.

MADA pocket of tribals significant mostly dependent on rains for agricultural production. Pumpset supply scheme has some effect on crop cultivation though relatively a small increase in cropping intensity was recorded. Mahnot *et al.* (1992) also stated that availability of irrigation water has increased cropping intensity in tribal areas. Ingle and Kude (1991) has reported that watershed programme has helped in increasing the cropping intensity marginally, it corroborate with the present finding.

Change in annual income

The main source of income of MADA pocket tribals is agriculture. Increase in income by

increasing the agricultural production and productivity is one of the objectives of pumpset supply scheme as a one tribal development programme. Thus, the per cent change in income of MADA pocket tribals was studied and its distribution has been presented in Table 1. The distribution of respondents according to change in income due to pumpset supply scheme over the base year has revealed that the respondents (63.33%) have registered 1 to 50 per cent change in their annual income, followed by 28.67 per cent respondents with 51 to 100 per cent change. A very few respondents (8.00%) have reported more than 100 per cent change in their annual income.

On the whole above fifty per cent increase in the annual income of the beneficiaries has been observed. Hence, assumption that pumpset supply scheme of tribal development programme help in increase income level has been proved.

Mean Changes in impact Parameters

The main objectives of tribal development programme is to bring sustainability in crop production and to increase the production of crop and also to improve the socio-economic profile of farmers considering the objective of tribal development programme impact of these programme in terms percentage change in various parameters in the study area was production,

productivity, annual income and cropping intensity were studied before and after the implementation of tribal

development programme. The observations were presented in Table 2.

Table 2.
Mean Changes in Impact parameters

Sr. No.	Impact parameters	Mean per cent change
1	Change in production	58.33
2	Change in productivity	53.79
3	Change in annual income	52.35
4	Change in cropping intensity	18.63

The average production of tribal beneficiaries has increased by 58.33 per cent. The increase might have been due to the adoption of pumpset supply scheme (tribal development programme). The average productivity of trial respondents has increased by 58.79 per cent. These findings are in line with that of Greenfield (1987), Hazra (1993), Naik and Jayaramaiah (1997), Rao *et al.* (1997), Anonymous (1999), Singh (2000) and Rathod (2001) who reported that the increase in agricultural productivity by watershed activities in tribal areas. Tribals are economically very poor. It is observed that on the whole average annual income of tribal beneficiaries, which increased to the 52.35 per cent in the change has been observed after utilization of pumpset supply scheme. In fact, the increase in annual income is also marginal and might have also been reflected because of the price

exclamation over a period of time. Increase in crop production, productivity, cropping intensity naturally helped to increase the annual income of MADA pocket tribals. It was also seen that, before implementation of pumpset supply scheme in MADA pocket, tribals contribute the sole crops like sorghum, mung and their traditional millet (e.g. *kodo-Pasalum serobiculutaum*, Kutki - *Panicum millior*, Bhadli - *Panicum pilosum* and sawnya). These millets were the main constituents of their diet. But after implementation of pumpset supply scheme, area under jowar, tur, mung, soybean, has increased and the area under traditional millets has decreased also cotton was introduced in this area.

Some tribal farmers started to cultivate cotton and soybean after implementation of pumpset supply scheme, but area is negligible. Ingle and Kude (1991) have noticed that change in

cropping pattern to some extent have helped in increasing the cropping intensity in tribal agriculture. It was assumed that production, productivity, annual income and cropping intensity of MADA pocket tribals is increase

after implementing of pumpset supply scheme activities under tribal development programme. Thus, the present finding has proved the hypothesis.

Impact of pumpset supply scheme

Table 3.

Level of impact of pumpset supply scheme on tribal farmers

Sr. No.	Impact	Respondents (N=150)	
		Number	Percentage
1	Low (upto 50%)	106	70.67
2	Medium (51 to 100%)	39	26.00
3	High (101% and above)	5	3.33
Total		150	100.00

From Table 3, it is also seen that, after implementation of pumpset supply scheme, most of the respondents (70.67%) were found to be low level of impact i.e. 1 to 50% followed by 26.00 per cent respondents were medium level (51 to 100% change) of impact and only 3.33 per cent respondents were had high level (101% and above change) of impact i.e. overall change in production, productivity, annual income and cropping intensity due to actual utilization.

CONCLUSION:

The findings of the present study pointed out the overall effect of pumpset supply scheme tribals should be considered in mass,

because they would have to change in group not in individual. After favourable attitude of group, individual tribal should be probe for favourable change. For the dissemination of information modern techniques will not be useful because tribals are traditionalistic and stick their customs and beliefs. Therefore, for effective dissemination, local folk media should be use which include tribals dance, songs and drama. Literature in their own language will also be effective in case of literate farmers. This will definitely create awareness among all age group of tribals as well as tribal women.

REFERENCES:

Anonymous, 1999. Krishi Vibhagchi Sarwasadharan Mahiti, TAO, Dharni, Dist. Amravati.

- Arya, Swarna Lata and Ram Babu, 1987. Impact of lab to land programme on small and marginal farmers. *Indian J. Soil Cons.* 16(3):49-55.
- Greenfield, J.C. 1987. *Vetivar grass (Vetivera zizanioides)* . A method of vegetative soil and moisture conservation, linged, Pres Service Pvt. Ltd., New Delhi.
- Grewal, S.S.; P.R. Mishra and Y. Agnihotri, 1983. Economic development and rehabilitation of degraded areas through soil and water management. *Indian J. Soil Cons.* 11(1):1-9.
- Grewal, S.S.; S.P. Mittal; Y. Agnihotri and R.C. Bansal, 1989. Production potential of a several eroded shivalik watershed management for rainwater harvesting and utilization. *Indian J. Soil Cons.* 17(1):35-43.
- Hazra, C.R. 1993. Soil and water conservation and crop management for increased productivity at Tejpur watershed recent advances in dryland agriculture Part II, by Somani, L.L. Scientific Publisher, Jodhpur (India).
- Ingle, P.O. and N.R. Kude, 1991. Comparative watershed development programme. An Evaluation. *Yojana.* 35(4):17-19.
- Itnal, C.J.; M.I. Belgaumi; V.P. Badanur; V.S. Surkod and G.C. Sajjan, 1994. Strategies for increasing the productivity of drylands in north dry zone of Karnataka. *Indian J. Dryland Agric. Res. and Dev.* 9(2):146-158.
- Khistariya, M.K.; M.G. Khokhani; K.N. Akbari; P.D. Vekaria and A.P. Gandhi, 1997. Rain water management (in situ) under different fertility level of rainfed groundnut. *Indian J. Dryland Agric. Res. and Dev.* 12(2):106-109.
- Kushwah, R.S. and A.K. Bajaj, 1998. Effect of watershed development programme and small and marginal farmers. *Maharashtra J. Extn. Educ.* XVII:104-107.
- Mahnot, S.C.; PK. Singh and Y. Sharma, 1992. Socio-economic evaluation of watershed management project. *J. Rural Dev.* 11(2):219-227.
- Naik, R.G. and K.M. Jayaramaiah, 1997. Adoption of watershed management practices and productivity level attained by farmers in Mattemari watershed. *Indian J. Extn. Educ.* XXXIII(1&2):53-57.
- Patil, J.B. 1999. Evaluation of land treatment for in situ moisture conservation in maize and sesamum crop on medium deep soil. M.Sc. (Agri.) Thesis (unpub.), Dr. PDKV, Akola.
- Patil, S.N.; G.K Muzumdar and D.B. Pore, 1991. Effect of moisture conservation measures on growth and yield of sorghum- pigeonpea intercropping in watershed area. *Indian J. Soil Cons.* 19(1&2):6-12.
- Puri, K.S. 1984. Land and soil, Poilet Project for watershed development in rainfed areas. *Intensive Agriculture.* 12(5):23.

Rao, Rama Mohan, M.S.; M. Padmaiah; S.K.N. Math; M. Chandrappa; B. Ayyappa; K.K Reddy and Govind Prasad, 1997. Impact of watershed management on resource conservation and economic. Indian J. Dryland Agric. Res. and Dev. 12(1):53.

Rathod, M.K. 2001. Impact of watershed development programme on tribals of Melghat. Ph.D. thesis (unpub.), Dr. PDKV, Akola.

Singh, J.P. 2000. Economic evaluation of Manchal watershed. MANAGE, Hyderabad.

Wamanmoorthy, D.K. and H.G. Shankaramurthy, 1994. Impact of watershed development programme on income and employment from major crops in Bijapur dist. Karnataka. An Economic Analysis. Agril. Situation in India. XLIX (2):87-94.

* * *

हिंगोली जिल्हयातील आदिवासी समाज व शासकीय योजना

* डॉ.संग्राम गुंजाळ **डॉ.चंद्रकांत कोकाटे

भारतीय समाज व्यवस्थेतील एक महत्वाचा घटक म्हणजे आदिवासी समाज होय. समाजातील सामाजिक विकासाच्या प्रक्रियेत आपल्याला एखाद्या घटकाकडे दुर्लक्ष करता येणार नाही तर त्यांच्या समस्याकडे आपल्याला लक्ष केंद्रीत करणे आवश्यक आहे. सामाजिक आणि आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेत सर्वांचाच विकास होणे अभिप्रेत आहे. आजही भारतीय समाज रचनेत व आदिवासी जमाती यांच्यातील अंतर केवळ भौगोलिक नसून इतरही घटकांवर अवलंबून आहे. लोकशाही राज्य म्हणजे सर्व लोकांचे राज्य असल्यामुळे आदिवासी आणि इतर समाज यांच्यातील आर्थिक स्तरावरील अंतर कमी होणे आवश्यक आहे. ब्रिटीश राजवटीत आदिवासींच्या विकासाचे प्रयत्न सुरु झाले. त्यामध्ये विकासात्मक दृष्टी होती व काही उद्देशही होते. त्यात बदल करणे आवश्यक आहे. लोकशाही राजवटीमध्ये समाजाचा कोणताही कोपरा आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेपासून दूर राहू नये.

आदिवासींच्या समस्यांविषयी ठक्करबाप्पा यांनी आपले विचार व्यक्त करताना म्हटले आहे की आपण जर थोडासा गंभीरपणे विचार केला तर भारतातील आदिवासींची सामाजिक, आर्थिक व भौतिक सुधारणा करण्याचा प्रश्न अतिशय गरजेचा आहे. देशातील विकासाची प्रक्रिया व विविध सोयी सुविधा लक्षात घेतल्यावर आजही आदिवासी हा प्रारंभिक जीवनच जगत असल्याचे दिसत आहे. त्यांच्या प्रश्नांना सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक अशा अनेकविधा छटा आहेत.

या विषयी डी.एन.मुजुमदार यांनी असे म्हटले की, रामबाण उपाय शोधण्याच्या प्रयत्नाचे स्वरूप मानवी हवे. पण त्याला मानवी स्पर्श नाही. आदिवासींच्या समस्यांवर एक तोडगा काढणे जसे शक्य नाही तसे त्या तोडग्याची मागणी करण्यासाठी एक व्यासपीठ नाही.

---

* सहाय्यक प्राध्यापक, समाजशास्त्र विभाग, ** सहाय्यक प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग,
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद

कल्याणकारी राज्य निर्माण करण्याचे स्वप्न उराशी ठेवून वाटचाल करणाऱ्या भारत देशाला आदिवासींच्या समस्यांकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही. समाजातील एवढा मोठा गट दीर्घकाळ उपेक्षित जीवन जगत आहे हे सामाजिक न्यायाच्या दृष्टीने योग्य नाही. म्हणून आदिवासींच्या समस्या या राष्ट्रीय स्वरूपाच्या आहेत त्यावर उपाययोजना केल्या पाहिजे तर त्यांना आपण काहीतरी न्याय देऊ शकू. शासकीय पातळीवर हिंगोली जिल्हयात कोणत्या उपाययोजना योजल्या गेल्या आहेत व त्यांचा आदिवासींना किती लाभ झाला आहे याविषयी प्रस्तुत लेखात माहिती मांडण्याचा प्रयत्न आहे.

आदिवासी विकास विभागांतर्गत योजनांचा आढावा घेऊन हिंगोली जिल्हयातील आदिवासी या शासकीय योजनांचा कितपत लाभ मिळाला व त्यांच्या आर्थिक परिस्थितीत कोणता फरक

पडला आहे हे उद्दिष्टय समोर ठेवून शासकीय योजनांचा लाभ आदिवासीपर्यंत कितपत पोहोचला आहे व या योजनांच्या लाभामुळे आदिवासींच्या आर्थिक स्थितीत किती फरक पडलेला आहे, हे लेखात मांडण्यात येत आहे.

हिंगोली जिल्हयात पाच तालुके आहेत. पाच तालुक्यातील पाच गांवे आणि प्रत्येक गांवातून २० कुटुंबांचा अभ्यास याप्रमाणे पाचशे कुटुंबांचा अभ्यास केला आहे व त्यातून हिंगोली जिल्हयातील आदिवासींना शासकीय योजनांचा लाभ कितपत मिळाला आहे, त्याची आकडेवारी देण्यात आली आहे.

हिंगोली जिल्हयाच्या २००१ च्या जनगणनेनुसार एकूण लोकसंख्येपैकी जिल्हयात ८६८९८ (८.८०%) लोक अनुसूचित जमातीचे आहेत :

अनुसूचित जमातीची माहिती खालीलप्रमाणे तक्ता क्र.१ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्र.१

अनुसूचित जमाती

तालुके	सेनगांव	हिंगोली	औंढा नागनाथ	कळमनुरी	बसमत	जिल्हा	महाराष्ट्र
एकूण लोकसंख्या	१६९२४७	२११२५६	१५२१७८	१९७३९२	२५७०८९	९८७१६०	९६८७८६२७
अनु.जमाती	९४६१	१२०७३	२१४६४	३४५४४	९३५६	८६८९८	८५७७२७६
शे.प्रमाण	५.६%	५.७%	१४.१%	१७.५%	३.६%	८.८%	८.९%

संदर्भ- जनगणना २००१

स्वातंत्र्योत्तर काळातील आदिवासी कल्याण कार्यक्रम

आदिवासीसारख्या दीर्घकाळ उपेक्षित राहिलेल्या जमातीचे प्रश्न सोडविण्याकरिता आदिवासी विकास विभागाकडून विविध योजना राबविल्या जात आहेत. महाराष्ट्रात आदिवासी विकास प्रकल्पांतर्गत कल्याणकारी योजना राबविल्या जातात. १९७२ मध्ये महाराष्ट्र राज्य सहकारी आदिवासी विकास महामंडळाची स्थापना झाली व १९७३ साली आदिवासी कल्याण विभाग स्वतंत्र केला गेला व १९७५-७६ पासून राज्यात आदिवासी उपयोजना लागू झाली. त्यामुळे आदिवासी विकासाची योजना कल्याणकारी न राहता ती विकास योजना करण्यात आली व समूह विकासाबरोबर क्षेत्र विकास असे सत्र ठरविण्यात आले व त्यातून पुढे प्रादेशिक व जिल्हा कार्यालये निर्माण झाली व आदिवासी विकासाची स्वतंत्र प्रशासकीय यंत्रणा आस्तित्वात आली . या क्षेत्राचे १९ प्रकल्प करण्यात आले व त्यासाठी स्वतंत्र प्रकल्प अधिकारी देण्यात आले.

दरम्यानच्या काळात एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प क्षेत्रा लगतच्या प्रदेशातही आदिवासींची काही ठिकाणी वस्ती असल्याचे भारत सरकारच्या लक्षात आले. दहा हजार लोकवस्तीच्या गांवामध्ये आदिवासींची संख्या पन्नास टक्क्यापेक्षा जास्त असेल तर त्या गांवाचा समावेश सुधारीत क्षेत्र विकास मोहिमेमध्ये (माडा)

करावा असे निर्देश देण्यात आले.

जानेवारी,१९९२ मध्ये आदिवासी विकास विभागाची पुनर्रचना केली गेली व २४ प्रकल्प अधिकार क्षेत्र निश्चित केली गेली. राज्यातील सर्वच आदिवासी म्हणजे आयटीडीपी, माडा, मिनीमाडा किंवा राज्यात अन्यत्र विखुरलेली आदिवासी क्षेत्रे यामधील कोणतोही असो त्यांचा त्या अधिकार क्षेत्रात समावेश होतो.

हिंगोली जिल्हा एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प, किनवट अंतर्गत येतो. आदिवासी उपयोजना व अतिरिक्त आदिवासी उपयोजनेत समाविष्ट असलेल्या गांवात हिंगोली जिल्हयातील एकाही गांवाचा समावेश नाही. हिंगोली जिल्हयात पोतरा, पिंपळदरी, धानोरा आणि जहांगीर ही माडा क्षेत्र आहेत. त्यात ५० गांवाचा समावेश करण्यात आला आहे. तसेच जांभरुण, भोसी, औढानागनाथ, नागेशवाडी ही मिनीमाडा क्षेत्र आहेत. यात १९ गावांचा समावेश आहे. हिंगोली जिल्हयात एकूण ६९ गांवे माडा व मिनीमाडा क्षेत्रात समाविष्ट केली आहेत. यात सेनगांव व बसमत तालुक्यातील एकाही गावाचा समावेश केला गेला नाही. सद्यस्थितीत आदिवासी विकास विभागाकडून खालील योजना राबविल्या जातात.

(१) कृषी संलग्न सेवा :-

या विकास संवर्गात पीकसंवर्धन, फलोत्पादन, मृदसंधरण, पशुसंवर्धन, दुग्ध

विकास, मत्स्यव्यवसाय, वने, सहकार, भांडारे व वखारी या विभागांचा समावेश आहे.

(२) सुशिक्षित बेरोजगारांना व्यवसायासाठी भांडवल व वैयक्तिक लाभाच्या योजना उदा.ऑटो रिक्शा, झेरॉक्स मशीन इ.

(३) सामाजिक व सामूहिक सेवा :- शासकीय व अनुदानित आश्रमशाळा, आदिवासी विद्यार्थ्यांना पुस्तके, शासकीय वसतिगृह चालविणे व आदिवासी मुलांना भरतीपूर्व प्रशिक्षण देणे इ.

(४) न्युक्लिअस बजेट :- आदिवासी विकास योजनेत लवचिकता आणण्यासाठी स्थानिक पातळीवर तातडीने कार्यान्वित होण्यासाठी

न्युक्लिअस बजेट या नावाने स्वतंत्र निधी दिला जातो. तसेच व्यवसाय प्रशिक्षण, स्वयंरोजगारासाठी अर्थसहाय्यक दिले जाते.

१. आदिवासींच्या हस्तांतरीत जमिनीची सोडवणूक व जमीन सुधारणा योजना
२. आदिवासी संशोधन प्रकल्पास आर्थिक मदत
३. शबरी आदिवासी वित्त विकास महामंडळ
४. आदिवासी सेवा सहकारी संस्थांच्या योजना

आदिवासी विकास विभागाकडून राबविण्यात येत असलेल्या योजनांची हिंगोली जिल्हयातील आदिवासींना कितपत लाभ मिळाला. हिंगोली जिल्हयातील ५०० कुटुंबांची योजनांच्या लाभासंबंधी माहिती खालीलप्रमाणे :-

तक्ता क्र.२

शासकीय योजनांच्या माहिती संदर्भातील कुटुंबांचा तक्ता

अ.क्र.	शासकीय योजना	एकूण व्यक्ती
१.	शासकीय योजना माहिती असलेली कुटुंब	४११
२.	शासकीय योजना माहिती नसलेले कुटुंबे	८९
३.	योजनेचे लाभार्थी	३९७
४.	योजनेचे बिगर लाभार्थी	१०३
	एकूण	५००

संदर्भ :-प्रत्यक्ष व क्षेत्रीय पाहणीनुसार २००६-२००७

तक्ता क्र.३

आदिवासी विकास विभागाच्या योजनांचा लाभ प्राप्त कुटुंबे

अ.क्र.	शासकीय योजना	एकूण व्यक्ती
१.	शासकीय योजना माहिती असलेली कुटुंब	४११
२.	शासकीय योजना माहिती नसलेले कुटुंबे	८९
३.	योजनेचे लाभार्थी	३९७
४.	योजनेचे बिगर लाभार्थी	१०३
	एकूण	५००

वरील तक्त्यावरून एकूण ३९७ कुटुंबियांनी आदिवासी विकास विभागाच्या विविध योजनांचा लाभ प्राप्त करून घेतला आहे, तर १०३ कुटुंबे लाभांपासून वंचित आहेत. प्रत्यक्षात ४३ कुटुंबांनी आर्थिक परिस्थिती सुधारल्याचे मान्य केले आहे व इतर लाभधारकांनी योजनांच्या माध्यमातून मिळणारी मदत अपुरी असल्याचे सांगितले आहे व काहींनी मदत निष्कृष्ट दर्जाची असल्याचे सांगितले आहे.

निष्कर्ष :-

मराठवाड्यातील आदिवासी लोकसंख्येच्या १४.२९ टक्के आदिवासी हिंगोली जिल्हयात आहेत. त्यातील फक्त २४ व्यक्ती नोकरी करीत आहेत. कारण १७.८ टक्के कुटुंब प्रमुखांना शासकीय योजना माहिती नाही, तसेच २०.६ टक्के कुटुंबांना आतापर्यंत कोणत्याही योजनांचा लाभ मिळालेला नाही.

आदिवासीमधील असलेले दारिद्र्यांचे प्रमाण जास्त असल्यामुळे त्यांच्यासाठी स्वयंरोजगार वाढविण्यावर भर द्यावा.

संदर्भ :-

१. जनगणना अहवाल २००१
२. डॉ.गारे गोविंद- आदिवासी विकास योजना, आदिवासी विकास प्रतिष्ठान प्रकाशित, पुणे १९९९
३. आयुक्त, आदिवासी विकास आयुक्तालय, नाशिक (महाराष्ट्र राज्य) प्रकाशित 'विविध योजना व त्यांची कार्यपध्दती' २००६-०७
४. आदिवासी संशोधन पत्रिका- आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे प्रकाशित २००७
५. देशमुख सुदर्शन, 'आदिवासी समाजाचे दारिद्र्य'
६. कोकाटे चंद्रकांत :- हिंगोली जिल्हयातील आदिवासी समाजाचे सामाजिक व आर्थिक अध्ययन, डॉ.बा.आं.म.विद्यापीठास सादर केलेला अप्रकाशित प्रबंध ऑगस्ट, २००८

* * *

आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या प्राथमिक शिक्षणातील स्थितीचे अध्ययन

* प्रा.विनोद ए.रायपुरे, ** डॉ.संभाजी एन.देसाई

प्रस्तावना :-

प्राथमिक शिक्षण हा सर्व शिक्षणाचा पाया आहे. त्याच्या संख्यात्मक व गुणात्मक प्रगतीवरच व्यक्तीची पुढील शिक्षणाची व आर्थिक तसेच औद्योगिक क्षेत्राची प्रगती अवलंबून आहे. टिकाऊ स्वरूपाची साक्षरता प्राप्त करून घेतलेला नागरिक लोकशाहीच्या स्थैर्यासाठी आवश्यक आहे. अशा प्राथमिक शिक्षणाचे सर्वस्पर्शी महत्व लक्षात घेऊन प्रत्येक बालकाला तो चौदा वर्षांचा होईपर्यंत आठ वर्षांचे सक्तीचे व मोफत शिक्षण मिळाले पाहिजे, अशी तरतूद भारताच्या संविधानात (कलम ४५) करण्यात आलेली आहे आणि राज्य शासनावर ती जबाबदारी सोपविलेली आहे. मानवी हक्कांची व बालकांच्या हक्कांची अशा दोन प्रकारच्या सनदा तयार झाल्या आहेत. त्यात विनामूल्य शिक्षण हा प्रत्येक बालकाचा पवित्र हक्क म्हणून मान्य करण्यात आलेला आहे.

पहिल्या दोन पंचवार्षिक योजनांच्या काळात सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणावर मुंबई राज्यात खूप भर देण्यात आला. ५०० पेक्षा कमी लोकसंख्या असलेल्या गांवानाही १९५६ पासून सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणाचा कायदा लागू करण्यात आला आहे. महाराष्ट्रातील शैक्षणिक पुनर्रचनेची मुहूर्तमेढ श्वेतपत्रिकेत रोवली. (१८ एप्रिल, १९६८) आणि शिक्षणाच्या पुनर्रचनेसंबंधीच्या धोरणाविषयक निवेदनाने पाया रचला (२३ फेब्रुवारी, १९७०) श्वेतपत्रिका तयार करणारे महाराष्ट्र हे भारतातील पहिले राज्य होय.

शिक्षणाने तीन परस्परालंबी मुख्य उद्दिष्ट्ये साध्य होतात :-

१) शिक्षण ही विश्वविषयक उच्च साधना आहे. या साधनेमुळे मानवाला सत्याचा शोध व सर्वोच्च जीवन विकास यासाठी सातत्याने प्रयत्न करण्याची स्फूर्ती लाभते.

---

* व्याख्याता समाजकार्य महाविद्यालय, चोपडा, संशोधक विद्यार्थी उत्तर महाराष्ट्र
विद्यापीठ, जळगांव ** प्राचार्य, समाजकार्य महाविद्यालय, जळगांव,
पी.एच.डी.मार्गदर्शक, उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ, जळगांव.

---

२) शिक्षण हे व्यक्तीमधील अंतःस्थ शक्तीचा अत्युत्तम अविष्कार करण्यास सहाय्य करते आणि त्यामुळे शरीर, बुद्धी, भावना, व्यावसायिक कौशल्य, कलात्मक संवेदना व जीवन मूल्यांविषयी योग्य जाणीव या बाबींचा त्यांच्या कमाल मर्यादेपर्यंत विकास करते.

३) लोकांचे जीवन, गरजा व आकांक्षा यांच्याशी शैक्षणिक कार्यक्रमाचा योग्य समन्वय साधला म्हणजे राष्ट्रीय आकांक्षाशी सुस्पष्ट विकास घडतो. अशा शिक्षणातून प्रत्येक व्यक्तीस जबाबदार व उपयुक्त नागरिक बनविण्याची पात्रता येते व तिच्यात आवश्यक वृत्तीचा व मूल्यांचा विकास होतो. तसेच राष्ट्रीय गरजांच्या संदर्भात आवश्यक असणारे निपूण मनुष्यबळ निर्माण होऊन जीवनाची आव्हाने पेलण्यास व आकांक्षा साकार होऊन राष्ट्र समर्थ बनते.

बौद्धिक क्षेत्राबरोबरच सामाजिक जीवनाचे क्षेत्र ही शासनाच्या दृष्टीने महत्वाचे असल्याने तिसऱ्या उदिष्टांच्या पूर्ततेसाठी शासनाने काही मार्गदर्शक तत्वांशी स्वतःला बांधून घेतले आहे. ती तत्वे म्हणजे -

१. शिक्षणाचा जनतेच्या जीवनाशी व आकांक्षाशी संबंध जोडून ते जीवनाभिमुख बनविणे.

२. सर्वांना समान संधी उपलब्ध करून देण्यासाठी सर्व स्तरावर अधिकाधिक सोयी उपलब्ध करून देणे.

३. सामाजिक व आर्थिक बाबतीत अविकसित घटक व विभाग यांच्या विकासासाठी खास प्रयत्न करणे.

मार्गदर्शक तत्वांपैकी २,३ व ४ क्रमांकाची तत्वे सामाजिक स्वरूपाची आहेत. सामाजिक न्याय सर्वांना मिळण्यासाठी विशेषतः आजपर्यंत जे उपेक्षित, दलित व शोषित राहिलेले आहेत त्यांचा विकास करण्यासाठी सामाजिक न्यायाच्या दृष्टीने सर्वांना शिक्षण हा महत्वाचा मुद्दा आहे. शिक्षणाला मनुष्याचा तिसरा डोळा म्हटले आहे. शिक्षणच एक असे माध्यम आहे ज्याद्वारे मनुष्य सामाजिक, आर्थिक, शारिरीक व मानसिकदृष्ट्या सुदृढ होऊन आपली प्रगती करू शकतो.

भारताला स्वातंत्र्य मिळून ६२ वर्षे झाली असली तरी सामाजिक न्यायाच्या दृष्टीने भारतात वास्तव्य करणारा आदिवासी इतर समाजाच्या तुलनेत सर्वच बाबतीत मागे असल्याचे चित्र दिसून येते. शिक्षणासारख्या महत्वाच्या बाबीचा विचार करता २००१ च्या जनगणनेप्रमाणे आदिवासी समाजाचे राज्यातील साक्षरतेचे प्रमाण (जे वाचू लिहू शकतात). ५५.२% आहे. हे साक्षरतेचे प्रमाण राज्याच्या एकूण साक्षरतेच्या २१ % हून कमी आहे. राज्याची साक्षरता ७६.९% आहे.

स्त्रियांच्या बाबतीत तर हे प्रमाण आणखी कमी आहे. ४३.१% आदिवासी स्त्रियांची साक्षरता ६७% ह्या राज्यातील इतर स्त्रियांच्या प्रमाणापेक्षा २४% ने कमी

आहे. आदिवासी समाजाच्या राज्याच्या एकूण लोकसंख्येचा विचार करता लोकसंख्या ८.८% म्हणजे कमी नाही.

अशा आदिवासी समाजाला आजही अंधश्रद्धा, अज्ञान, दारिद्र्य अशा समस्या मोठ्या प्रमाणात आहेत. जरी आदिवासी शिक्षणाकरिता आदिवासी सेवा समिती, सर्वोदय मंडळ, भिल्ल मंडळ, आदि संस्थांनी व कै.ठक्कर बाप्पा श्री. आचार्य भिसे, श्री.बाळासाहेब खैर, श्रीमती अनुताई वाघ, अॅड.जयवंतराव नटावदकर, श्री.जर्नादन महाराज वळवी यासारख्या निष्ठावान कार्यकर्त्यांनी आदिवासींच्या शिक्षणाकडे लक्ष पुरविले आणि शासनाला सहकार्य केले. महाराष्ट्र शासनाने आदिवासींच्या शिक्षणासाठी शासकीय आदिवासी शाळांची तसेच सेवाभावी संस्थांना आश्रमशाळा काढण्यास प्रोत्साहन दिले. अशारितीने सर्व स्तरावरून प्रयत्न झाले. तरी एवढे सर्व प्रयत्न करुनही आदिवासी समाजाच्या शिक्षणाची स्थिती समाधानकारक नाही. कारण आदिवासी समाजाचे उच्च शिक्षणाचे प्रमाण २.१% तसेच प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षणाचे प्रमाण अनुक्रमे २५.७ टक्के व १३.४ टक्के आहे. (भारतीय जनगणना २००१, रजिस्टार जनरल ऑफिस, भारत) अशा प्रकारची आदिवासी समाजाची शिक्षणाची स्थिती लक्षात घेता आदिवासी अध्यापनाकरिता रोज त्यांच्यात जाणारा, शासन व आदिवासी समाज यांच्यातील महत्वाचा दुवा म्हणजे शिक्षक. तो दुर्गम

भागात जाऊन काम करतो. त्याच्याकडे समाजाचा बघण्याचा दृष्टीकोन हा विश्वासाचा असतो, तो आपले काम करीत असताना विविध भूमिका पार पाडीत असतो, तो पालक म्हणून मूल शाळेत दाखल झाल्यापासून शिक्षक मुलाचा पालक बनतो, मित्र म्हणून वेळप्रसंगी त्यांचा मित्र होतो, शैक्षणिक तत्वज्ञ म्हणून मुलांची मने, भावना, अभिवृत्ती इ.जाणून घेतो. कार्यनिर्देशक म्हणून विद्यार्थ्यांच्या अंगी असलेली अभिवृत्ती व अभिक्षमता याचा शोध घेऊन मुलांना योग्य दिशा दाखविण्यासाठी मार्गदर्शन करतो. अशा या शिक्षकास शिक्षणा संदर्भातील उणिवांची, कारणांची व सूचनांची माहिती चांगल्या प्रकारे असू शकते व तो त्याकरिता योग्य प्रकारची माहिती देऊ शकतो. म्हणून आदिवासी शिक्षणाची स्थिती अभ्यासण्याकरिता तो एक महत्वाचा दुवा आहे म्हणून सदर अध्ययन आदिवासी भागात काम करणाऱ्या शिक्षकाचे मत येथे घेण्यात आले आहे.

उद्देश :-

१. आदिवासी भागात काम करणाऱ्या शिक्षकांची पार्श्वभूमी अभ्यासणे.
२. आदिवासी भागातील शिक्षणाची स्थिती अभ्यासणे.
३. आदिवासी भागात शिक्षणाची स्थिती सुधारण्याकरिता शिक्षकांचा दृष्टीकोन जाणणे.

अध्ययनाचे क्षेत्र :-

सदर संशोधनामध्ये जळगांव जिल्हयातील एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प, यावल अंतर्गत येणाऱ्या चोपडा, रावेर, धरणगाव, मुक्ताईनगर, अंमळनेर, चाळीसगांव, जामनेर, बोदवड, पाचोरा, एरंडोल अशा ११ तालुक्यातील अनुदानित ३० व शासकीय १८ आश्रमशाळेतील कार्यरत प्राथमिक शिक्षकांचा समावेश करण्यात आला आहे.

अध्ययनाची पध्दती :-

सदरचे अध्ययन प्राथमिक व द्वितीय तथ्य संकलित करून करण्यात आले आहे. जनगणना पध्दतीचा वापर करून ४८ आश्रमशाळांतील एकूण २८५ प्राथमिक शिक्षकांची मुलाखत अनुसूचिद्वारे प्राथमिक तथ्यांचे संकलन करण्यात आले. तसेच निरीक्षण व काही शाळांतील विद्यार्थ्यांसोबत गटचर्चा करून माहिती संकलित केली. मुलाखत अनुसूचि बंदिस्त व खुल्या प्रश्नांनी तयार करून बोरअजंटी व देवझीरी येथील आश्रमशाळेत तिची पूर्व चाचणी घेतली व नंतर ती निश्चित करून सर्व २८५ प्राथमिक

शिक्षकांकडून संकलित करण्यात आली. द्वितीय तथ्य हे आदिवासी संशोधन केंद्र, पुणे, एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प, यावल संबंधित कार्यालये, आदिवासी समाजावरील पुस्तिके, मासिके यामधून संकलित करण्यात आली.

संकलित केलेल्या तथ्यांचे संपादन, वर्गीकरण व संकेतीकरण करून संकेत पुस्तिका तयार केल्या तथ्यांची प्रक्रिया करण्याकरिता संगणकाचे SPSS (Statistical Package for Social Sciences) नावाचे पॅकेज विकसित करून त्यात तथ्यांची प्रक्रिया केली व त्यांचे निष्कर्ष तक्त्यांद्वारे काढण्यात आले. तक्त्यांचे विश्लेषण करून निष्कर्ष मांडण्यात आले.

निष्कर्ष

आदिवासी भागात काम करणाऱ्या शिक्षकांची पार्श्वभूमी महत्वाची आहे. कारण त्या भागात काम करायचे तर त्यांचा उत्साह, भाषेची जाण, त्यांचे शिक्षण व कौटुंबिक पार्श्वभूमी, इ. महत्वाची भूमिका पार पाडते म्हणून त्यांची पार्श्वभूमी पाहणी महत्वाचे ठरते.

तक्ता क्र.१

आदिवासी भागात काम करणाऱ्या शिक्षकांची पार्श्वभूमी

पार्श्वभूमी	टक्केवारी	संख्या
वय		
२०-२९ वर्षे	२४.२	६९
३०-३९ वर्षे	३१.९	९१

पार्श्वभूमी	टक्केवारी	संख्या
४०-५० वर्षे	१७.५	५०
५० पेक्षा जास्त वर्षे	२६.३	७५
लिंग		
पुरुष	७६.१	२१७
स्त्री	२३.९	६८
शिक्षण		
एस.एस.सी.डी.एड.	५१.२	१४६
एच.एस.सी.डी.एड	२८.८	८२
पदवीधर	२०.००	५७
धर्म		
हिंदू	९४.४	२६९
मुस्लीम	२.८	०८
बौद्ध	२.८	०८
जात		
अनुसूचित जाती	७.०	२०
अनुसूचित जमाती	१०.५	३०
इतर मागासवर्ग	५७.९	१६५
भटक्या जमाती	९.१	२६
खुला (ओपन)	१३.०	३७
विशेष मागासवर्ग	२.५	०७
वैवाहिक स्थिती		
विवाहित	८६.६०	२४७
अविवाहित	१३.३	३८

पार्श्वभूमी	टक्केवारी	संख्या
विधवा/विधूर	--	--
कुटुंब आकार		
संयुक्त	५५.८	१५९
विभक्त	४४.२	१२६
एकूण शिक्षक संख्या	२८५	

वरील तक्त्यावरून ३० ते ३९ वयोगट असणारे शिक्षक सर्वात जास्त म्हणजे ३१.९ टक्के असून पुरुष शिक्षकांची संख्या सर्वात जास्त ७६.१ टक्के आहे. आदिवासी भागात स्त्री शिक्षकांचे प्रमाण अत्यंत कमी २३.९ % एवढेच आहे. शिक्षणाचा विचार करता एस.एस.सी.डी.एड असणाऱ्या शिक्षकांची संख्या जास्त ५१.२ टक्के असून हिंदू धर्माच्या शिक्षकांची संख्या सर्वात जास्त म्हणजे ९४.४ टक्के आहे.

विशेष म्हणजे आदिवासी भागात काम करणाऱ्या इतर मागासवर्ग या

संवर्गातील सर्वात जास्त शिक्षक ५७.९ टक्के असून अनुसूचित जमाती (आदिवासी) संवर्गातील शिक्षकांचे प्रमाण फक्त १०.५ टक्के आहे. अधिकतर शिक्षक हे विवाहित असून त्यांचे शेकडा प्रमाण ८६.३० टक्के आहे व जास्त शिक्षक हे संयुक्त कुटुंब पध्दतीत राहणारे ५५.८ टक्के आहेत.

आदिवासी भागातील प्राथमिक शिक्षणाच्या स्थिती संदर्भात आढावा घेताना सदर संशोधनात लिहिण्या-वाचण्याच्या बाबतीत मुलांची प्रगती खालील सारणीवरून दिसून येते.

तक्ता क्र.२

शिक्षणातील प्रगती दर्शक सारणी

अ.क्र.	शिक्षणातील प्रगती विषयी मत	वारंवारिता	टक्केवारी
१.	अक्षरे लिहिण्यास अडचण येते	६२	२१.७५%
२.	अक्षरे वाचण्यास अडचण येथे	१५३	५३.७८%
३.	वरीलपैकी दोन्ही	३४	११.९३ %
४.	काही अडचण येत नाही	३६	१२.६४ %
एकूण		२८५	१००%

वरील तक्त्यावरून लक्षात येते की, अक्षरे वाचण्यास विद्यार्थ्यांना अडचण येते, असे मत व्यक्त करणारे शिक्षक ५३.७८% आहेत. तसेच लिहिण्यास अडचण येते असे म्हणणारे शिक्षक २१.७५ % आहेत. एकंदरीत लिहिणे व वाचण्यास अडचण

येणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्या ११.९३ % आहे. अभ्यासक्रम राबविताना शिक्षकांना विविध अडचणी येत असतात. त्या अडचणीमुळे शिक्षणावर परिणाम होतो. शिक्षकांच्या मते खालील अडचणी येतात.

तक्ता क्र.३

आदिवासी भागात काम करताना शिक्षकांना येणाऱ्या अडचणी

अ.क्र.	विवरण	वारंवारिता	टक्केवारी
१.	भाषेची अडचण	१७६	६१.७५%
२.	मुलांचे उच्चार नीट नसणे	२८	०९.८४%
३.	घटक संकल्पना पुन्हा पुन्हा सांगणे	१२	०४.२४ %
४.	शासनाकडून शैक्षणिक साहित्य वेळेवर न मिळणे	२०	०७.०३%
५.	इतर शासकीय कामे	१२	०४.२२%
६.	काही अडचण नाही	३७	१२.९२ %
एकूण		२८५	१००%

वरील तक्त्यावरून अध्यापनाचे काम करताना आदिवासी भागात शिक्षकांना सर्वात जास्त भाषेची अडचण येते. असे म्हणणाऱ्या शिक्षकांचे प्रमाण ६१.७५ टक्के आहे. विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणातील अडचणी व स्थितींना कारणाभूत असणाऱ्या प्रश्नावर

उपाययोजना केल्यास शिक्षणाच्या स्थितीत सुधारणा होऊ शकतात. शिक्षकांच्या मते खालील बाबींची अंमलबजावणी केली तर निश्चित आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या प्राथमिक शिक्षणात सुधारणा होऊ शकते. याविषयीचे मत खालील सारणीवरून दिसून येते.

तक्ता क्र. ४

आदिवासी विद्यार्थ्यांची शैक्षणिक स्थिती सुधारण्याकरिता उपाययोजना विषयी मत

अ. क्र.	शैक्षणिक स्थिती सुधारण्याकरिता	सहमत	असहमत	एकूण
१.	आदिवासी समूहातील शिक्षकांची नियुक्ती	१७९ (६२.८१%)	१०६ (६२.८१%)	२८५ (१००%)
२.	अभ्यासक्रम जीवनाशी जुळवून हवा	२६७ (९३.६८%)	१८ (६.३२%)	२८५ (१००%)
३.	आदिवासी स्थानिक भाषेत पाठ्यपुस्तके निर्मित करावीत.	२६१ (९१.५७%)	२४ (८.४३%)	२८५ (१००%)
४.	शाळांची संख्या वाढवावी	१९४ (६८.०७%)	९१ (३१.९३%)	२८५ (१००%)
५.	शाळा तपासणी व पर्यवेक्षणात सुधार	२३७ (८३.१५%)	४८ (१६.८५%)	२८५ (१००%)
६.	शाळेतील भौतिक सुविधांमध्ये वाढ करावी	२५६ (८९.८३%)	२९ (१०.१७%)	२८५ (१००%)

वरील तक्त्यावरून आदिवासी भागात काम करताना त्याच समूहातील शिक्षकांची नियुक्ती केल्यास विद्यार्थ्यांसोबत चांगले संप्रेषण शिक्षक होऊ शकतात व शिक्षणाची स्थिती सुधारण्याकरिता मदत होऊ शकते. म्हणून शिक्षकांच्या मते आदिवासी समूहातील शिक्षकांची नियुक्ती करावी असे मत व्यक्त करणारे ६२.८१% शिक्षक आहेत. अभ्यासक्रम आदिवासी जीवनाशी जुळलेला असावा व आदिवासी स्थानिक भाषेत पाठ्यपुस्तकांची निर्मिती करावी असे अनुक्रमे ९३.६८% व ९१.५७ % शिक्षक

सुचवितात. शाळांची संख्या वाढली पाहिजे या मतांचे ६८.०७% शिक्षक आहेत तर शाळा तपासणी व पर्यवेक्षणात सुधार झाला पाहिजे असे ८३.१५% शिक्षकांना वाटते. शाळेतील भौतिक सुविधा जर व्यवस्थित व पुरेशा असतील तर आदिवासी विद्यार्थ्यांना शिक्षण घेण्यात आनंद वाटेल म्हणून शाळेतील भौतिक सुविधांमध्ये वाढ झाली पाहिजे या मतांशी ८९.८३ टक्के शिक्षक सहमत आहेत.

सूचना

आदिवासी भागात काम करीत असताना त्या भागातील (स्थानिक)

आदिवासी समूहातील शिक्षकांची नियुक्ती केली पाहिजे. ज्यामुळे भाषेची अडचण येणार नाही.

अभ्यासक्रमातील बदल करुन अभ्यासक्रम आदिवासी समाजाच्या जीवनाशी जुळणाऱ्या घटकांना समाविष्ट केल्यास त्या अभ्यासक्रमाबद्दल विद्यार्थ्यांना आवड, गोडी वाटेल व ते जास्त आनंदाने व आवडीने अभ्यासक्रमाचा स्विकार करतील विशेषतः स्थानिक बोलीभाषेतील

संदर्भ :-

१. डॉ.गणेश शेटकर, डॉ.शारदा शेटकर (२००३), भारतीय शिक्षणाचा इतिहास, मृण्मयी प्रकाशन, औरंगाबाद
२. डॉ.गोविंद गारे (२००२) महाराष्ट्रातील आदिवासी जमाती (सामाजिक व सांस्कृतिक मागोवा) कॉन्टीनेन्टल प्रकाशन, पुणे
३. डॉ.आगलावे प्रदीप (२०००) संशोधन पध्दती शास्त्र व तंत्र, विद्या प्रकाशन, रामदास पेठ, नागपूर
४. P.Ramchandra (2000) Research & Stastics for social work, Andra Pradesh, Social Service Society
५. Kharat G.D. Tribal Research Bulletin, Tribal Research & Training Institute, Maharashtra State, Vol.XXXIII No.2 P.P.12-20 September,2009
६. योजना अंक -०६ वर्ष ४८ सप्टेंबर,२००८
७. लोकराज्य अंक ०८ वर्ष ५५ सप्टेंबर,२००३
८. कुरुक्षेत्र अंक ११ वर्ष ५१ सप्टेंबर,२००९

* * *

अभ्यासक्रम असतील तर जास्त फायद्याचे ठरतील.

शाळांची संख्या वाढवावी तसेच वर्तमान स्थितीतील असलेल्या शाळांमध्ये भौतिक सुविधेत वाढ केली पाहिजे व सोबतच शाळा तपासणी व पर्यवेक्षणात सुधार करावयास हवा. ज्यामुळे आदिवासी विद्यार्थ्यांची शिक्षणाची स्थिती सुधारु शकेल.

आदिवासी विकास महामंडळा मार्फत राबविण्यात आलेल्या कल्पतरु फोटो स्टँड मशीन योजनेचे मूल्यमापन

* प्रा.सुनिल कोडापे

प्रास्ताविक :-

स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर भारतातील आदिवासींचा विकास व्हावा म्हणून भारतात एकूण ३१४ जमाती तर महाराष्ट्रात एकूण ४७ जमातींचा अनुसूचित जमातींमध्ये समावेश करण्यात आला. १९५० साली राज्य घटना स्वीकारण्यात आली. आदिवासींचे शैक्षणिक व आर्थिक हितसंबंध जोपासण्यासाठी घटनेत तरतूद करून विकासाची जबाबदारी केंद्र व राज्य शासनावर टाकण्यात आली. त्याचबरोबर केंद्र आणि राज्यामध्ये आदिवासींच्या विकासाकरिता एक स्वतंत्र विभाग स्थापन करून त्याद्वारे वेगवेगळे प्रयोग करण्यात आले. नियोजनबद्ध विकासाकरिता पंचवार्षिक योजनांद्वारे विकास साध्य करण्याचे प्रयत्न सुरु झाले. कार्यक्रमावर

देखरेख आणि मूल्यांकन व संरक्षणासाठी आयोगाची निर्मिती करण्यात आली. सोबतच सल्लागार मंडळाची निर्मिती करून योग्य ते उपचार करण्यास सुरुवात झाली. आदिवासींच्या विकासाकरिता धोरणे तयार करून त्यांच्या अंमलबजावणीकरिता विशिष्ट कायदे आणि पुरेशी प्रशासकीय यंत्रणा निर्माण करण्यात आली. स्वातंत्र्याला ६१ वर्षे पूर्ण होऊन सुध्दा आज आदिवासी समाज स्वातंत्र्य उपभोगू शकला नाही.

आज भारताची लोकसंख्या १४ व्या २००१ च्या जनगणनेनुसार १०२,७०,१५२४७ असून त्यामध्ये आदिवासींचे प्रमाणे ८.२ टक्के इतके आहे. तर महाराष्ट्राची लोकसंख्या ९.६८ कोटी असून आदिवासींची लोकसंख्या ८५.७७ लाख आहे. म्हणजेच महाराष्ट्रात ८.५ टक्के आदिवासी लोक आहेत.

* प्रा.सुनिल कोडापे, वरिष्ठ अधिव्याख्याता, बी.पी.नॅशनल इन्स्टिट्यूट ऑफ सोशलवर्क,
हनुमाननगर, नागपूर-९

तक्ता क्र.१
आदिवासी लोकसंख्या व प्रमाण

वर्ष	एकूण लोकसंख्या	आदिवासी लोकसंख्या	शेकडा प्रमाण
१९६१	३९५.५४	२३.०७	५.८३%
१९७१	५०४.१२	३९.४१	७.६२%
१९८१	६२७.८४	५७.७२	९.१९%
१९९१	७८९.३७	७३.१८	९.२७%
२००१	९६८.७८	८५.७७	८.२५%

महाराष्ट्रातील आदिवासींचा विकास समाज कल्याण विभागामार्फत सुरु झाला आणि आज स्वतंत्ररित्या आदिवासी विकास विभागामार्फत केला जात आहे. आदिवासींच्या विकासाकरिता वेगवेगळे प्रयोग करण्यात आले आहेत. त्यात एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प, आदिवासी उपयोजना, माडा, मिनीमाडा यासारख्या विविध योजना व वेगवेगळे

विभाग निर्माण करुन त्याद्वारे आदिवासींचा विकास साधला जात आहे. एवढेच नाही तर त्यांच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात अर्थसंकल्पीय तरतूद करुन आदिवासींचा विकास साधण्याचे प्रयत्न सुरु आहे.

महाराष्ट्र शासनाने मागील २५ वर्षापासून आदिवासींकरिता (उपयोजने अंतर्गत) केलेली अर्थसंकल्पीय तरतूद खालीलप्रमाणे आहे :-

तक्ता क्र.२

महाराष्ट्र शासनाने मागील २५ वर्षापासून आदिवासींकरिता (उपयोजने अंतर्गत) केलेली अर्थसंकल्पीय तरतूद

अ.क्र.	वर्ष	आदिवासी उपयोजनेकरिता अर्थसंकल्पीय तरतूद	आदिवासींवर प्रत्यक्ष खर्च
१.	१९८०-८१	५११३.२०	५०२५.३०
२.	१९८१-८२	६२५४.६२	५१५१.२६
३.	१९८२-८३	७१४७.९२	८२५८.२६
४.	१९८३-८४	७३९९.८९	९२९७.५०

अ.क्र.	वर्ष	आदिवासी उपयोजनेकरिता अर्थसंकल्पीय तरतूद	आदिवासींवर प्रत्यक्ष खर्च
५.	१९८४-८५	८०८९.७६	९३८८.८०
६.	१९८५-८६	८९७१.४१	१०४५४.६३
७.	१९८६-८७	१११८७.८९	१०६२१.६३
८.	१९८७-८८	१४७८९.००	१३९६८.००
९.	१९८८-८९	१७९३६.३४	१७०२५.००
१०	१९८९-९०	१७७४३.५९	१७४९०.००
११	१९९०-९१	१६६३९.९०	१६११३.००
१२	१९९१-९२	२००५०.३२	१९६०४.७७
१३	१९९२-९३	२२६९४.०८	२०६०४.९४
१४	१९९३-९४	२६५००.३२	२६६००.००
१५	१९९४-९५	३३०००.००	२७५००.००
१६	१९९५-९६	४१२५०.००	४१२५०.००
१७	१९९६-९७	५८८५८.००	५३५००.००
१८	१९९७-९८	५५०००.००	४९८५६.०
१९	१९९८-९९	५६१००.००	५२०००.००
२०	१९९९-२०००	५८०५९.००	४६७००.००
२१	२०००-२००१	५२५००.००	४४४००.००
२२	२००१-२००२	५६७००.००	३६६७५.००
२३	२००३-२००३	५८५००.००	३२३४२.००
२४	२००३-२००४	५५५७३.००	४५०२२.००
२५	२००४-२००५	५३००४.००	३७६४६.००
२६	२००५-२००६	९९०००.००	९०००००.००

अध्ययनाचे महत्त्व :-

आदिवासींच्या विकासाकरिता केंद्र व राज्य शासनाद्वारे दरवर्षी लाखो रुपये खर्च केले जातात. परंतू पाहिजे त्या प्रमाणात आदिवासींचा विकास होताना दिसत नाही. विशिष्ट उद्देश ठेवून तयार केलेली योजना अपयशी ठरण्यास कोणती कारणे व घटक जबाबदार आहेत याचा शोध घेणे व त्यावर उपाययोजना करणे आवश्यक आहे. तेव्हाच आपल्याला आदिवासींचा विकास घडवून आणता येईल. त्यासाठी आदिवासींची आवश्यकता, गरजा काय आहेत हे निश्चित करणे गरजेचे आहे. त्यांना आवश्यक असणारी साधनसामुग्री आणि निर्माण परिस्थिती यांचा प्रामुख्याने विचार होणे आवश्यक आहे. या सर्वांचा सखोल अभ्यास करून त्यावर उपाय योजना करावी लागेल. योजनेची उद्दिष्टे ठरविल्यानंतर त्यांचे प्रारूप अथवा आराखडा तयार तयार करताना सर्व घटकांचा विचार करून योजना राबविण्यासाठी यंत्रणा कशी राहिल. त्या यंत्रणेची कार्यपध्दती, मर्यादाविस्तार, या सर्व बाबींचा चर्चा करून लाभार्थ्यांची आवश्यकता, क्षमता व योग्यता विचारात घ्याव्या लागतील. त्याशिवाय कोणतीही योजना सफल होणार नाही.

आज सर्वात जास्त मोठा प्रश्न बेरोजगारांचा आहे. बेरोजगारांना जोपर्यंत रोजगार मिळणार नाही तोपर्यंत त्यांच्या कुटुंबांचा आर्थिक व सामाजिक विकास होणार नाही. हे लक्षात घेऊन आदिवासी विकास विभागाने सुशिक्षित

बेरोजगारांकरिता न्युक्लिअस बजेट अंतर्गत 'कल्पतरुफोटो स्टँड मशीन योजना' १९९४-९५ या कालावधीत राबविण्यात आली. सुशिक्षित आदिवासी युवकांना रोजगार प्राप्त व्हावा व त्यांच्या आर्थिक व सामाजिक दर्जात सुधारणा व्हावी हा प्रमुख हेतू ठेवण्यात आला. त्यासाठी शासन निर्णय क्र.टीडीसी-१०९२/ २०८१६/ प्र.क्र.४१६२/ का.३, दिनांक २१ एप्रिल,१९९३ नुसार महाराष्ट्र सहकारी आदिवासी विकास महामंडळाने ७५ टक्के रक्कम ही राष्ट्रीय अनुसूचित जाती/जमाती वित्तीय महामंडळाकडून ४ टक्के व्याजाने कर्जाच्या रूपात प्राप्त केली व ती लाभार्थ्यांला ६ टक्के दराने रोजगार सुरु करण्याकरिता राशी उपलब्ध करून दिली.

महामंडळाने १९९४-९५ या वर्षामध्ये २५ सुशिक्षित आदिवासी बेरोजगारांना योजनेअंतर्गत १,२०,०००/- रु.चे झेरॉक्स मशीन पुरविण्यात आले. परंतू आज २००९ पर्यंत आदिवासी विकास महामंडळाच्या रेकॉर्डवर सर्व लाभार्थ्यांची थकबाकी रक्कम रु.२,००,०००/- पर्यंत आहे. लाभार्थ्यांकडून कर्जाच्या वसूलीचा हप्ता देणे बंद आहे. आज योजनेला १५ वर्षे झाली आणि या योजनांचा लाभ घेतलेले लाभार्थी कोठे आहेत ते काय करतात, त्यांचा झेरॉक्स हा व्यवसाय कसा आहे, तो चालतो की नाही, दिलेल्या झेरॉक्स मशीन कशा आहेत व कोणत्या अवस्थेत आहेत. या युवकांचा आर्थिक व सामाजिक विकास किती झाला हे तपासणे गरजेचे आहे. आज या योजनेसंदर्भात

बरेच प्रश्न निर्माण झाले आहे. या योजनेसाठी आवश्यक तरतूद आदिवासी विकास विभागाने कर्जाच्या स्वरूपात प्राप्त केली आहे. दुसरीकडे आदिवासी युवक योजनेअंतर्गत मिळालेल्या लाभाच्या स्वरूपात कर्जाने ग्रस्त आहे. वास्तविक पाहता या योजनेतून लाभार्थ्यांचा आर्थिक व सामाजिक विकास साध्य व्हावा हे अपेक्षित असताना याउलट आदिवासी लाभार्थ्यांना आपले जीवन कर्जात घालवावे लागत आहे. याकरिता आदिवासींच्या विकासासाठी केलेल्या खर्चाचे मूल्यमापन होणे आज गरजेचे आहे. या हेतूने अध्ययनकर्त्याने या विषयची निवड केली आहे.

संशोधनाचे उद्देश

१. लाभार्थ्यांची वैयक्तिक व कौटुंबिक माहिती जाणून घेणे
२. योजनेच्या अपयशाची कारणे जाणून घेणे
३. लाभार्थ्यांच्या कौटुंबिक व आर्थिक स्थितीवर पडलेला प्रभाव जाणून घेणे
४. सद्यस्थितीत लाभार्थ्यांना उद्भवणाऱ्या समस्या जाणून घेणे
५. निघालेल्या निष्कर्षांवर आधारीत सूचना शासनाकडे मांडणे.

संशोधन प्रश्न

१. योजना निर्मितीमागे शासनाचा हेतू काय

२. शासनाने त्याची पूर्तता करण्याकरिता कोणते प्रयत्न केले.
३. योजनेमागील शासनाचा हेतू पूर्ण झाला काय
४. योजनेचा प्रसार करण्यासाठी शासनाने कोणती उपाययोजना केली.
५. योजनेची माहिती लाभार्थ्यांना कशी मिळाली. याविषयी लाभार्थी किती जागृत आहे.
६. योजना प्राप्त करताना लाभार्थ्यांना कोणकोणत्या अडचणी आल्या.
७. या योजनेत कोणत्या कमतरता आहेत.
८. कमतरता पूर्ण करण्याचा प्रयत्न शासनाकडून करण्यात आला आहे का
९. योजना प्राप्तीनंतर लाभार्थ्यांना कायमस्वरूपी रोजगार प्राप्त झाला आहे का
१०. योजनेचा परिणाम लाभार्थ्यांच्या आर्थिक व सामाजिक स्थितीवर कसा झाला आहे.
११. योजना प्राप्तीपासून लाभार्थी समाधानी आहेत काय
१२. योजना अपयशी होण्यामागे कोणती कारणे आहेत.

१३. योजनेच्या स्वरूपात लाभार्थ्यांना कोणता बदल हवासा वाटतो.
१४. योजनेबाबत लाभार्थ्यांचे काय मत आहे.

संशोधन गृहित्ये

१. योजनेची माहिती आवश्यक सर्व लोकांपर्यंत पोहोचली नाहीत.
२. योजनेचा प्रसार आणि प्रचार याबाबत शासनाने विशेष काळजी घेतलेली नाही.
३. योजनेची अंमलबजावणी काटेकोरपणे झालेली नाही.
४. योजनेतील पूरक सुविधांच्या अभावामुळे योजनेपासून रोजगार निर्मिती झाली नाही.
५. योजना प्राप्त करताना लाभार्थ्यांना बऱ्याच अडचणींना तोंड द्यावे लागले.
६. योजनेचा पाठपुरावा शासनस्तरावर केला गेला नाही.
७. योजनेच्या लाभाचा लाभार्थ्यांच्या आर्थिक व सामाजिक स्थितीवर सकारात्मक परिणाम झालेला नाही.
८. लाभार्थी कर्जाच्या मानसिकतेत अडकलेले आहेत.

प्राथमिक पध्दती अंतर्गत संशोधकाने लाभार्थ्यांकरिता मुलाखत अनुसूचिचा वापर करण्यात आला. तर निरीक्षणाद्वारे लाभार्थ्यांच्या कुटुंबांतील इतर सदस्यांशी

चर्चा करून आवश्यक माहिती प्राप्त करण्यात आली. दुय्यम पध्दती अंतर्गत कार्यालयीन रेकॉर्ड, शासन परिपत्रक, योजनेची माहिती, इंटरनेट इत्यादी माध्यमांचा उपयोग करून माहिती गोळा करण्यात आली.

प्राप्त माहितीचे व्यवस्थित मांडणी करून सांख्यिकीय स्वरूपातील माहितीचे विश्लेषण व निर्वचन करण्यात आले आणि त्यानंतर निष्कर्ष काढण्यात आले. तत्पूर्वी आदिवासी विकास महामंडळातील अधिकारी व कर्मचारी यांच्याशी चर्चा करून प्रमुख निष्कर्ष ठरविण्यात आले.

संशोधनाचे प्रमुख निष्कर्ष

१. ९०% लाभार्थी हे उच्च शिक्षण घेतलेले आहे.
२. ८०% लाभार्थ्यांनी सेवायोजन कार्यालयात नांव नोंदणी केली होती.
३. ८०% लाभार्थींच्या कुटुंब प्रमुखाचा व्यवसाय नोकरी होता.
४. ८५% लाभार्थ्यांना नोकरी करायची इच्छा होती.
५. ७५% लाभार्थ्यांना आपल्या नामेवाहीकाकडून माहिती मिळाली.
६. ९०% लाभार्थ्यांना योजनेच्या उद्देशाबाबत कल्पना आहे.
७. ७०% लाभार्थ्यांना योजना प्राप्तीत अडचणी आल्यात.

८. ६०% लाभार्थ्यांना लाभ प्राप्तीसाठी बराच कालावधी लागला.
९. ६०% लाभार्थ्यांना कुटुंब प्रमुखाचा व्यवसाय नोकरी होती.
१०. ७०% लाभार्थी हे स्वयंरोजगार बंद करून शासनाच्या नोकरीवर लागले आहेत.
११. ८०% लाभार्थ्यांना त्यांच्या मागणीनुसार कॅनान मशीन मिळालेली आहे.
१२. ८०% लाभार्थ्यांच्या मतानुसार रोजगारापूर्वी प्रशिक्षण मिळाले नाही.
१३. ८०% लाभार्थ्यांच्या मतानुसार व्यवसायाला पूरक सेवा व सुविधा शासनाकडून पुरविल्या गेल्या नाहीत.
१४. ७५% लाभार्थ्यांच्या मशीन सहा महिन्यात बंद पडलेल्या असून ९६% लाभार्थ्यांनी सध्या हा व्यवसाय बंद केलेला आहे.
१५. ८०% लाभार्थ्यांना सुरुवातीलाच मशीनच्या कार्यक्षमतेबाबत समस्या निर्माण झालेल्या आहेत.
१६. ८०% लाभार्थ्यांच्या मते मशीनचे परिपूर्ण ज्ञान नसल्याने सुरुवातीला समस्या निर्माण झाल्या. त्यामध्ये
- दुरुस्तीवर नावावर फसवणूक झाली असे म्हणतात.
१७. ९६% लाभार्थ्यांच्या मशीन बंद पडल्या असून या सर्व कचरारुम मध्ये ठेवण्यात आलेल्या आहेत. परंतू लाभार्थ्यांच्या कर्जाची रक्कम व्याजासह वाढत आहे. त्यामुळे लाभार्थ्यांमध्ये चिंता निर्माण झाली आहे.
१८. ९६% लाभार्थी स्वतंत्र उद्योग निर्माण न करू शकल्यामुळे रोजगार निर्मिती होऊ शकली नाही.
१९. ९६% लाभार्थी योजनेचा त्यांच्या कुटुंबांचा आर्थिक स्थितीवर परिणाम होऊ शकला नाही.
२०. ९६% लाभार्थ्यांना पूर्वीचे कर्ज असल्यामुळे परत कर्ज घेता आले नाही.
२१. १००% लाभार्थ्यांना आवश्यक त्या पूरक सुविधा पुरविण्यात आल्या नसल्याने योजनेचा उद्देश पूर्ण होऊ शकला नाही, असे मत दर्शवितात.
२२. १००% लाभार्थी हे योजनेच्या स्वरूपात बदल सुचवितात.
२३. १००% लाभार्थी हे झेरॉक्स मशीन बरोबरच कॉम्प्युटर टायपिंग घ्यावयास पाहिजे होते, असे मत दर्शवितात.

२४. ९६% लाभार्थींच्या मते झेरॉक्स मशीन परत घेऊन त्याऐवजी कॉम्प्युटर अथवा लॅपटॉप प्रिंटरसह उपलब्ध करून द्यावे.

सूचना व शिफारशी :-

१. शासनाने योजना तयार करताना योजनेचा उद्देश, ध्येय आणि अंमलबजावणी याबाबत स्वयंसेवी संस्था, समाजकार्य महाविद्यालय, सामाजिक कार्यकर्ते, विषय तज्ञ आणि लाभार्थी यांच्याशी चर्चा करून योजना तयार करावी.
२. स्थानिक गरजेनुसार योजनेचे स्वरूप असेल याकडे शासनाने लक्ष द्यावे.
३. काळानुसार योजनेत बदल करून झेरॉक्स मशीन सोबत कॉम्प्युटर, प्रिंटर इत्यादी पुरवावे व त्याला लागणाऱ्या पुरक बाबींसाठी सहकार्य करावे. उदा.दुकानासाठी जागा, जागेचे भाडे, विद्युतपुरवठा इ.
४. योजना निर्मितीसोबतच तिचे मूल्यमापन प्रमाणक ठरवावे.

कार्यालय :-

१. योजनेचा प्रचार आणि प्रसार करण्यासाठी ही माहिती स्थानिक वृत्तपत्रातून देण्यात यावी. तसेच कार्यालयासमोर योजनेच्या माहितीचा फलक

लावावा. सर्व कर्मचाऱ्यांना ही माहिती देऊन ती लोकांपर्यंत पोहोचविण्याचे काम त्यांच्याकडे द्यावे. स्वयंसेवी संस्था, समाजकार्य महाविद्यालय आणि बेरोजगार युवक यांची मदत घ्यावी.

२. योजनेअंतर्गत देण्यात येणाऱ्या यंत्राचे आठ दिवस, पंधरा दिवस, एक महिना असे प्रशिक्षण कार्यक्रम घ्यावे. त्याचबरोबर यंत्रांची माहिती, लागणारा कच्चा माल, उत्पादित वस्तु, विक्रीकरिता बाजारपेठ इत्यादीबाबत माहिती द्यावी.
३. व्यवसाय संबंधी जाहिरात प्रचार व प्रसार समाज कार्य महाविद्यालयांचे सहाय्य घ्यावे. तसेच व्यवसायात येणाऱ्या अडचणी, समस्या यावर चर्चासत्र आयोजित करण्यास महाविद्यालयांना मदत करावी.
४. योजनेचे नियमित मूल्यमापन करण्यात यावे. त्यासाठी समाज कार्य महाविद्यालयाचे सहाय्य घेण्यात यावे. त्यांच्या अभ्यासक्रमांतर्गत संशोधन प्रकल्प, गट प्रकल्प दरवर्षी तयार केले जातात. त्यांना अर्थसहाय्य देऊन आपण राबवित असलेल्या सर्व

- योजनांचे मूल्यांकन सहज करता येईल.
५. आदिवासी विकास कार्यालयात एक माहिती व जनसंपर्क अधिकारी असावा. कार्यालयात येणाऱ्या जाणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीला दिसेल अशी त्यांची बसण्याची व्यवस्था तसेच त्यांच्या कामाचे स्वरूप याविषयी फलक लावावेत.
६. योजना अंमलबजावणी पारदर्शकता आणण्यासाठी व भ्रष्टाचाराला आळा घालण्यासाठी योग्य दक्षता घ्यावी.
७. योजनेअंतर्गत मिळालेल्या झेरॉक्स मशीन बंद अवस्थेत आहेत. त्या लाभार्थ्यांकडून परत घ्याव्यात व त्यांचे कर्ज पूर्ण माफ करावे किंवा झेरॉक्स मशीन ऐवजी त्यांना चांगल्या कंपनीचे अद्ययावत असलेले कॉम्प्युटर, प्रिंटर मिळवून देण्या करिता शासनाकडे प्रस्ताव पाठविण्यात यावा.

लाभार्थी :-

१. योजनेचा लाभ घेण्यापूर्वी लाभाचे स्वरूप, त्याची उपयुक्तता, पूरक सेवा, कर्जाची रक्कम, व्याजदर व आवश्यक कागदपत्रे यांची माहिती पूर्ण करून घ्यावी.

२. ज्या व्यवसायाची आपण निवड केली त्याचे पुरेसे ज्ञान, कौशल्ये व प्रशिक्षण तसेच व्यवसायासंबंधी इतर माहिती लाभार्थ्यांना करून द्यावी. त्यासाठी इंटरनेटसारख्या सुविधांचा वापर करावा.
३. शासनाच्या योजनांची माहिती प्राप्त करण्याची जबाबदारी लाभार्थ्यांची आहे. त्यांनी स्वतः संबंधित कार्यालयांना किंवा व्यक्तींना भेटी देऊन माहिती प्राप्त करून घ्यावी.
४. योजने अंतर्गत मिळालेल्या कर्जाची परतफेड नियमित करावी आणि व्यवसाय वाढवून आपल्या कुटुंबांची प्रगती करावी.

अभ्यासक :-

१. अभ्यासकाने योजनेचे मूल्यमापन करताना तिची उद्दिष्ट्ये व ध्येय लक्षात घेऊन ती पूर्ण होतात काय ? होत नसेल तर त्याची कारणे कोणती ते शोधून ध्येय पूर्ण करण्याच्या दृष्टीने कार्यात्मक उपाययोजना कशा करता येईल याचा शोध घ्यावा व संबंधित विभागाला त्याची माहिती द्यावी जेणेकरून योजनेच्या प्रारूपात बदल करता येईल व योजना

यशस्वीरित्या राबविता येऊ शकेल.

२. अध्ययनातून निदर्शनात आलेल्या उणिवा दूर कशा करता येईतील या संदर्भात त्या

योजनेचे एक प्रारूप मॉडेल परिपूर्ण कार्यवाहीसह तयार करून ते शासनाकडे योजना आखण्यासाठी सादर करावे.

संदर्भ :-

१. डॉ.खडसे भा.की. 'सामाजिक मानवशास्त्र'
२. संगवे विलास. 'आदिवासींचे सामाजिक जीवन'
- ३ डॉ.गोविंद गारे, 'महाराष्ट्रातील आदिवासी जमाती'
४. डॉ.त्रिभुवन रॉबिन डी. 'डेव्हलपमेंट ऑफ प्रिमिटीव्ह ट्राईब्स इन महाराष्ट्र स्टेटस कन्टीन्युटी आणि चेंज'
- ५ डॉ.भाऊ मांडवकर, 'आदिवासी'
६. डॉ.पवार राजेंद्र, 'प्रशिक्षक कौशल्य अभ्यासक्रम'
७. डॉ.नवीनचंद्र जैन व डॉ.त्रिभुवन रॉबिन डी 'अॅन ओव्हरविन ऑफ ट्रायबल रिसर्च स्टडी'
८. 'हाकारा' आदिवासी अस्मिता व साहित्य कला विशेषांक २००६
९. 'नाहार कंद' दिवाळी विशेषांक १९९६ मानव मुक्ती ट्रस्ट, टॅक रोड, मुंबई द्वारा प्रकाशित
१०. मूल्यमापन अहवाल, 'आदिवासी महिलांची स्थिती' महाराष्ट्र शासन, आदिवासी विकास विभाग
- ११ शासन अहवाल- अनुसूचित जमातीच्या ६ ते १४ वर्षे वयाखाली मुलींच्या शैक्षणिक समस्या
१२. माहिती पुस्तिका- अनुसूचित जमातीच्या विकासाच्या योजना
- १३ वार्षिक आदिवासी उपयोजना २००२-२००३ व दहावी पंचवार्षिक आदिवासी उपयोजना २००२-२००७
१४. परिपत्रक- शासन निर्णय- महाराष्ट्र शासन, आदिवासी विकास विभाग, दि.२१ एप्रिल,१९९३

* * *

आदिवासी संस्कृती जागतिकीकरणाच्या विळख्यात

* प्रा.डॉ.सुनील प.उगले

भारतीय समाजातील सर्वात मागासलेला समाज म्हणून आदिवासी समाज ओळखला जातो. तसेच आज तो सर्वाधिक दुर्लक्षित घटक आहे हे आजमितीस मान्य करण्यात येते. आदिवासींचा मागासलेपणा सर्वव्यापी स्वरूपाचा आहे. या समाजात आर्थिक मागासलेपणा, दारिद्र्य, बेरोजगार, निरक्षरता, अंधश्रद्धेचा पगडा, कुपोषण, अनारोग्य ही सर्व वैशिष्ट्ये आढळून येतात. आदिवासी जमाती अगदी प्रारंभिक अवस्थेत असून त्यापैकी काही जमातींचा बाहेरच्या समाजाशी व संस्कृतीशी त्यांचा संपर्क येऊनही आपल्या जीवनशैलीत, समाज व्यवस्थेत त्यांनी जवळपास काहीही बदल केलेला नाही. पण अशा जमाती थोड्या आहेत. त्याचवेळी नागरी समाज व संस्कृती यांच्या संपर्कात आल्यावर स्वतःची समाज व्यवस्था व जीवनशैली बदलत गेलेल्या आदिवासी जमातीही आढळतात.

सद्यस्थितीत जगाला ग्लोबल व्हिलेज म्हटले जाते. कारण जागतिकीकरणामुळे संपर्क व सुसंवादाची गती झपाटयाने वाढली आहे. या संपर्क

माध्यमामुळेच जगातील लोकांमध्ये समन्वय साधला गेला आहे. मात्र आदिवासी हा या वैश्विक खेड्याच्या तुलनेत अजूनही खूपच दूर आहे. 'पळा-पळा कोण पुढे पळतो' या शर्यतीत तो अजूनही खूप मागे आहे. या शर्यतीत धावताना आदिवासी माणसांचीची नव्हे तर आदिवासी चळवळीचीही दमछाक होताना दिसते. कारण विविध आदिवासी चळवळींमध्ये समन्वयाचा अभाव आहे. सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक आणि राजकीय क्षेत्रात समन्वय निर्माण झाला तरच आदिवासी चळवळ सशक्त बनेल. अशाप्रकारची सशक्त चळवळ बदलत्या जागतिक संदर्भानुसार निर्माण होणा-या समस्यांशी संघर्ष करू शकेल. जागतिकीकरणामुळे कलेच्या क्षेत्रातही चिंतनीय परिस्थिती आहे. आदिवासी स्वतःच्या कलेकडे दुर्लक्ष करून प्रस्थापितांच्या अनेक गोष्टी स्विकारत आहे. चांगल्या गोष्टीची देवाणघेवाण ही कधीही विकासासाठी स्वागतार्ह बाब असते. पण त्यामुळे स्वतःच्या कलेकडे दुर्लक्ष करणे कधीही क्षम्य नाही.

* प्राध्यापक, क्रा.व्ही.एन.नाईक महाविद्यालय, नाशिक-२

तसेच आंधळेपणाने नि चांगल्या वाईटाचा विचार न करता काही गोष्टी स्विकारणे हे उचित नव्हे. आपले जुने नि दुसऱ्याचे ते सोने, ही मानसिकता बदलायला पाहिजे. प्रस्थापित समाज वारली, चित्रकला, आदिवासी नृत्य या आदिवासी कलांचा वापर पैसे कमविण्यासाठी करताना दिसतो.

जागतिकरणामधून भारताने विकासाचे जे प्रारूप स्विकारले आहे, त्यामधून पर्यावरणाचा नाश होणे अटळ आहे. वन्य जीवांचे संरक्षण करण्यासाठी जी सुरक्षित अरण्ये म्हणून जाहिर करण्यात आली आहेत तेथून आदिवासींची हकालपट्टी जरी कमी प्रमाणात होत असली तरी त्यामुळे आदिवासी विस्थापित होत आहे. विस्थापनानंतर अनेक आदिवासी रानाबाहेर पडून अनेकदा शहरातील गरीब वस्तीत जाऊन राहतात. त्यामुळे त्यांच्या संस्कृतीत फरक पडत आहे. पहिला फरक म्हणजे पुरुषांच्या आवडीनिवडीतील फरक होय. ते आता कपडे, मनोरंजन आणि इतर क्षुल्लक गोष्टींवर पूर्वीपेक्षा जास्त खर्च करतात. विस्थापनानंतर कुटुंबांला एकच नोकरी दिली जात असल्याने ती फक्त पुरुषाला मिळते. नोकरी लागली की तो वरिष्ठ जातीची संस्कृती आत्मसात करतो. विषमतेवर आधारलेल्या समाजात खालच्या वर्गातील वरिष्ठ वर्गाची सांस्कृतिक मूल्ये आत्मसात करून त्यादृष्टीने स्वतःला कमी समाजतात. त्याच्या उपयोगाच्या सवयीतील फरक हा

वरच्या वर्गातील संस्कृतीची मूल्ये आत्मसात करण्याचा एक भाग आहे. आदिवासी स्त्रियांचा दर्जा कमी झाला हे त्याचेच निदर्शक आहे.

आदिवासी स्त्रियांचा दर्जा पुरुषांच्या बरोबरीने नसला तरी वरिष्ठ जातीच्या संस्कृतीत स्त्रियांचा जो दर्जा असतो त्यापेक्षा आदिवासी संस्कृतीत त्यांना बरेच मानाने वागविले जाते. आता अनेक आदिवासी जमातीच्या लोकांमध्ये स्त्रियांची जागा घरातच असते. त्यांनी गृहिणी होऊन पुरुषावरच अवलंबून राहण्यात समाधान मानले पाहिजे, असे सांगू लागले आहेत. स्त्रियांचा दर्जा कमी होत जाण्याचा दुसरा पुरावा म्हणजे वधूला हुंडा देण्याऐवजी वराला हुंडा देणे हा होय. हुंडयामध्ये होणारा हा बदल हे स्त्री ही आता एक लोढणे झाली आहे याचे हे द्योतक होय. दारु पिऊन स्त्रियांना मारणे हाही स्त्रियांवरील जुलुमांचा प्रकार होय. प्रेक्षकांनी ग्राहक संस्कृती आत्मसात करावी. या दृष्टीने प्रसार माध्यमांनी जे काम चालविले आहे, त्याचा परिणाम म्हणून पुरुष व मुले उपयोगाच्या वस्तुवर जास्त खर्च करतील आणि स्त्रियांची उपासमार वाढत जाईल, अशीही शक्यता आहे. संघटीत व असंघटीत क्षेत्रातील कामगार अर्थव्यवस्थेच्या बाहेर फेकले जातात. हे खरे पण आदिवासी केवळ आर्थिकच नव्हे तर राजकीय, सामाजिक व सांस्कृतिक व्यवस्थेतून बाहेर फेकले जात

आहेत, हे सर्व घटक एकत्र आणल्याशिवाय त्यांचा प्रश्नाला उत्तर सापडणार नाही.

आर्यांच्या आगमनापासून आजपर्यंत विकासाच्या नावाखाली पाश्चिमात्य उपभोगवादी संस्कृति अमेरिकेत आहे. आज अमेरिकेतून भारतात त्याच संस्कृतीचे पायघड्या घालून स्वागत होत आहे. जागतिकीकरणाच्या वरवंट्याखाली आदिवासीबरोबर बिगर आदिवासी भरडले जात आहे. भारतात खऱ्या अर्थाने १९९१ पासून जागतिकीकरणास सुरुवात झाली. तत्कालीन पंतप्रधान पी.व्ही.नरसिंहराव व अर्थमंत्री डॉ.मनमोहनसिंग यांच्या पुढाकाराने भारताने नवे आर्थिक धोरण स्विकारले. त्यात जागतिकीकरणाचा, उदारीकरण व खाजगीकरण या त्रिसूत्रांचा स्विकार करण्यात आला. जगातील विविध देशांनी जागतिकीकरणाचा अंगीकार केल्यामुळे जगातील प्रमुख विकसनशील देशांमध्ये अत्यंत वेगाने तिथल्या आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक व राजकीय संरचनेमध्ये बदल घडून आले. मात्र आदिवासी समाजावर जागतिकीकरणाचे परिणाम अनुकूल कमी व प्रतिकूल परिणाम जास्त झाल्याचे दिसून येते.

भारतात जागतिकीकरणाची सुरुवात झाली तेव्हा तिच्या बऱ्या वाईट परिणामाबद्दल अनेक विद्वान संभ्रमात होते. विशेषतः उच्चवर्णीय व मध्यमवर्णीय समजल्या जाणाऱ्या वर्गाने या नव्या आर्थिक धोरणाचे स्वागत केले शिवाय या

धोरणामुळे उच्चवर्गाबरोबरच मध्यमवर्गाची देखील भरभराट झाली. मध्यमवर्ग या साम्राज्यवादी जागतिकीकरणाचा एक प्रमुख वाहक बनला. एका बाजूला उच्चवर्ग व मध्यमवर्ग जागतिकीकरणाच्या प्रवाहात सामील झाला मात्र आदिवासी, दलित, भटके, विमुक्त व अल्पसंख्याक हा बहुसंख्य समाज जागतिकीकरणाच्या प्रवाहातून बाहेर फेकला गेला आहे. जो या व्यवस्थेशी अनुरूप असेल तोच जगेल किंवा बळी तो कान पिळी या आजच्या काळातील प्रमुख मंत्र बनला आहे. कामगार वर्ग खऱ्या अर्थाने बळी ठरत आहे. कारण तो भांडवलशाहीच्या नरडयावर बसलेला असल्याने भांडवलशाही तो नष्ट करू शकतो. पण आज कामगार चळवळी अत्यंत क्षीण होऊन कशाबशा तग धरून आहे. या सर्व पार्श्वभूमीवर आदिवासी समाजाच्या विविध चळवळीचा विचार करावा लागेल. विशेषतः आदिवासी संस्कृति व आदिवासी अस्मितेच्या चळवळीपुढे जागतिकीकरणा मुळे मोठे आव्हान उभे राहिलेले आहे.

जागतिकीकरण आणि साम्राज्यवादी संस्कृतीच्या आक्रमणाचा एक परिणाम म्हणजे विविध समाज घटकांची वैशिष्ट्ये आणि सांस्कृतिक ओळख संपवून त्यांचे यांत्रिक सार्वत्रिकरण केले. वेगवेगळ्या वांशिक, प्रादेशिक, व भाषिक गटातील लोकांमध्ये आंतरिक लागेबंधे व सांस्कृतिक बंध आणि नाती तोडून टाकली. विविध समाजाच्या व प्रादेशातील एक वेगळी संस्कृती असलेली व आदिवासी

समाजाची ओळख असलेल्या भाषा नष्ट होण्याच्या मार्गावर आहेत. मुख्यतः त्या त्या समाजातील नेतृत्वात असलेल्या मध्यमवर्गात हे आधी मोठ्या प्रमाणात घडून आले. नंतर हळूहळू त्याचा परिणाम त्या त्या समाज घटकातील इतर खालच्या वर्गावर झाला.

खरे तर गेल्या दीड-दोनशे वर्षात आदिवासी समाजाने इंग्रज वसाहतवादाने बदलेल्या अशा अतिक्रमणाला विरोध करित आपले वेगळं आस्तित्व व परंपरा टिकविण्याचा आटोकाट प्रयत्न केल्याचा इतिहास आहे. नागर समाज व नागर समाजात प्रभुत्वात असलेल्या उच्चवर्णीय समाजांनी आदिवासींना दुय्यम स्थान दिले. मागासलेले, असंस्कृत, रानटी व वनवासी संबोधून आपला धर्म व सांस्कृतिक मूल्ये त्यांच्यावर लादण्याचा जो प्रयत्न केला त्याला आदिवासींनी विरोधच केला. आदिवासी अस्मितेची व आत्मसन्मानाची चळवळ आदिवासींच्या नागर समाजाशी घडलेल्या विविध पातळ्यावरील संघर्षातून निर्माण झालेली आहे. आदिवासींना उच्चवर्णीय व उच्चवर्णीय नागर समाजाकडून सातत्याने नाकारले गेल्याच्या भावनेत अस्मिता चळवळीचे मूळ आहे, हे लक्षात घ्यायला हवं. अस्मिता म्हणजे उच्चदर्जा, प्रतिष्ठा व सामाजिक उतरंडीत वरचे स्थान मिळविण्याची धडपड नव्हे! तर समानाता आणि बरोबरीचे स्थान मिळणे हे या चळवळीचे उद्दिष्ट्ये राहिलेले आहे. पण त्याचबरोबर नागर व बिगर आदिवासी समाजाबद्दल वाटणारे अलगपण आणि

सांस्कृतिक दुराभिमानापायी बिगर आदिवासी समाजातील आपल्याच आर्थिक स्तरावरील आणि दडपलेल्या कष्टकरी गरीबांपासून आदिवासी समाज दुरावलेला राहण्याची शक्यताही वाढते. दुसऱ्या बाजूला बिगर आदिवासी समाजातील कष्टकऱ्यांची आदिवासी समाजाला वाटणारा परकेपणा यांचाही न्हास होण्याची गरज आहे. त्याशिवाय साम्राज्यवादी जागतिकीकरणाच्या हल्ल्यांना एकजुटीने तोंड देणे शक्य होणार नाही.

आदिवासी संस्कृति जंगलाशी संबंधित राहिलेली आहे. आदिवासींना जंगलचा राजा म्हणत. जंगलाशीच बांधून ठेवण्याचा प्रयत्न काही पर्यावरणवाद्यांनी चालविलेला आहे. पर्यावरण संतुलन, पृथ्वीची उष्णता वाढणे इ.पर्यावरणाशी संबंधित गोष्टीसाठी जंगल वाढविणे ही आज सर्व मानवी समाजासाठी गरज ठरली आहे. मात्र आज जागतिकीकरणाच्या काळात आर्थिक रचना वेगाने बदलत असताना जंगलावर आधारीत आर्थिक जीवन समग्र आदिवासी समाजावर लादणे योग्य नाही हे एका बाजूला खरे आहे. परंतू बहुसंख्य आदिवासी आज प्रत्यक्षात त्यासाठी जंगलावर आधारीत अर्थव्यवस्था व त्यांच्या विकासाची एक नवी व पर्यायी मांडणी करावी लागेल.

पूर्वापार पध्दतीने दुर्गम व डोंगराळ भागात राहणाऱ्या आदिवासी जमातीचा आधुनिक समाजाशी संपर्क दिवसेंदिवस अटळ होत आहे. परंतू या संपर्कातून

आदिवासी जीवन ढवळून निघाले आहे. त्यांच्यात न्यूनगंड भावना निर्माण होऊन त्यांच्या जीवनातील काही महत्वाच्या मूल्यांचाही ते त्याग करीत आहेत. ही अधोगती कशी थांबवावयची हा एक जटील प्रश्न आहे. म्हणून त्यांचे सामाजिक, सांस्कृतिक प्रश्न समजून घेणे जरूरीचे आहे. देशाच्या आर्थिक विकासाकरिता राष्ट्रीय उत्पन्नातील वाढ आवश्यक असली तरी पुरेशी मात्र निश्चित नाही. राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या वाढत्या प्रमाणाबरोबर समाजातील दुर्बल घटकांचे जीवनमान जोपर्यंत उंचावणार नाही. तोपर्यंत वाढत्या उत्पादनाच्या प्रमाणास अर्थ प्राप्त होणार नाही. विकासासोबत सामान्य माणसांचे राहणीमान, आरोग्य, शैक्षणिक विकास यासह सामाजिक व आर्थिक सेवा सुविधा उपलब्ध होणे, सामूहिक निर्णय प्रक्रियेत त्यांचा सहभाग असणे हे झाले तरच खऱ्या अर्थाने विकास झाला असे म्हणता येईल.

जागतिकीकरणामुळे नोकऱ्यांचा प्रश्नही अत्यंत बिकट होत चालला आहे. नोकऱ्या मोठ्या प्रमाणावर कुशल, उच्चशिक्षित व तंत्रवैज्ञानिक क्षेत्रातील लोकांसाठीच उपलब्ध होत आहेत. त्यामुळे आज आदिवासी समाजापुढे त्यांची आदिवासी म्हणून अस्मिता व संस्कृती जपताना त्यांच्या परंपरेतून स्वाभाविकपणे निर्माण होणारी पण पुढे येणारी नवी ध्येय, उद्दिष्टे आणि विकासाची कल्पना ठेवली नाही तर अस्मिता जपण्याच्या धडपडीतून रुढ, पारंपारिक व तुटपुंज्या आर्थिक व्यवहारात गुरफटून पडण्याची शक्यता

टाळता येणार नाही. म्हणूनच दडपलेल्या इतर कष्टकरी समाजाबरोबर जोडून घेत साम्राज्यवादी भांडवली आक्रमणाचा प्रतिकार करण्यासाठी एकजुटीची व्यापक फळी उभी करण्याच्या प्रक्रियेत आदिवासींना आपल्यातील सामूहिकता व समानता मूल्यांना घेऊन पुढाकारात राहवे लागेल. अशा या सर्व पार्श्वभूमीवर आदिवासी अस्मितेच्या चळवळी आज केवळ आत्मसन्मान व आदिवासी संस्कृती टिकविण्यापुरत्या मर्यादित ठेवून चालणार नाहीत. राजकीय सत्ता व आदिवासी स्वायत्ता यात तिचे रूपांतर झाल्याशिवाय आदिवासींच्या येत्या काळातील विकासाचा आणि अस्तित्वाचा पर्याय उभा राहणार नाही. म्हणूनच या चळवळी राजकीय, सामाजिक, आर्थिक अशा समग्र पातळीवर राबवाव्या लागतील. पण त्याचबरोबर आदिवासी विकासाची नवी रचना कशी असणार व त्यात कुठले वर्ग सत्तेत असणार याचा पर्याय उभा केला नाही तर स्वायत्तेच्या चळवळी आदिवासींच्या दृष्टीने पूर्णपणे लाभदायक ठरणार नाहीत.

आदिवासींची परंपरा, जीवनशैली, प्रथा व जीवनपध्दती इत्यादींचे संस्कार नवीन पिढीत उतरविण्याचे व त्याचे सातत्य टिकविण्याचे महत्वाचे कार्य करणारी यंत्रणा असणे आवश्यक आहे. मात्र अशा पध्दतीचे कार्य करणारी कोणतीही संस्था प्रभावीपणे कार्य करीत नाही. त्यामुळे नृत्य, भाषा, चित्रकला, हस्तकला लोप पावत आहे. यासारख्या अनेक समस्यांना आदिवासींना सामोरे जावे लागते.

आदिवासींची समस्या ही केवळ आर्थिक नसून ती सांस्कृतिक व सामाजिक

स्वरूपाची देखील आहे व त्यात अनेक सामाजिक प्रश्न गुंतलेले आहेत.

संदर्भ :-

१. डॉ.गोविंद गारे (१९८२) 'आदिवासी प्रश्न', पुणे, आदिम प्रकाशन
२. वर्मा आर.सी. (२००३) 'भारतीय जमाती-काल आणि उद्या' नवी दिल्ली, माहिती आणि प्रसारण मंत्रालय, भारत सरकार
३. गंधारे द.के. (२००६-०७), ' आदिवासी समाज दशा आणि दिशा' राजूर, आदिवासी विशेषांक
४. वर्मा आर.सी. (२००३) 'भारतीय जमाती-काल आणि उद्या' नवी दिल्ली, माहिती आणि प्रसारण मंत्रालय, भारत सरकार
५. डॉ.गोविंद गारे (१९७५) 'भारतीय आदिवासी : समाज आणि संस्कृती', पहिली आवृत्ती, पुणे, आदिम साहित्य
६. गवळी शंकर, संपा.(२००८) , 'बदलते जागतिक संदर्भ : बदलत्या समस्या' त्यानुसार आदिवासींचा लढा, तारपा- वार्षिक, मुंबई

* * *

आदिवासींतील बांबू हस्तकला व्यवसाय- ज्हासाचा त्यांच्या आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक स्थितीवर झालेला परिणाम : एक अध्ययन

* प्रा.सुनिल कोडापे

प्रस्तावना :-

भारत देश विविध जाती, धर्म, पंथ, जनसमुहांनी नटलेला आहे. विविधतेतून एकता अशी नाविन्यपूर्ण ख्याती भारताला लाभलेली आहे. भौगोलिकदृष्ट्या विचार करताना डोंगर, दऱ्या पर्वतीय रांगा, घनदाट जंगल अशा दुर्गम भागात वास्तव्य करणारे आदिवासी त्यांच्या तेथील भौगोलिक पर्यावरणाशी असलेली त्यांचे अतूट नाते या सर्व बाबींचा विचार करणे व त्यांच्यावर मंथन करणे आज गरजेचे आहे. तेव्हाच भारताचा विकास साध्य करणे शक्य होईल. प्रगत समाजापासून दूर व आधुनिक तंत्रज्ञानापासून वंचित राहून निसंकोचपणे जीवन जगणाऱ्या आदिवासी समाजला आधार देण्याची आज नितांत गरज आहे.

जागतिकीकरणाच्या आधुनिक प्रवाहात सर्वांना सामावून घेण्यासाठी आणि त्यांचा लाभ सर्वांना प्राप्त करून घेण्यासाठी देशातील प्रत्येक घटकांचा, समूहांचा विचार

करणे आवश्यक आहे. त्यासाठी त्यांचे जीवन, राहणीमान, उद्योग, व्यवसाय ह्या बाबी विचारात घ्याव्यास हव्यात. अन्यथा विकासाच्या प्रवाहातून दऱ्या डोंगरामध्ये राहणारा आदिवासी समाज वंचित राहील.

आदिवासी समाज हा रुढी, परंपरावादी असून परिवर्तनासाठी तत्पर नसतो. त्यामुळे आज त्यांच्या समोर अनेक समस्या उभ्या आहेत. खर तर परिस्थितीशी एकरूप होऊन पर्यावरणाशी जुळवून घेणे व त्यात समाविष्ट होणे हा त्यांचा गुणधर्म आहे. तशी त्यांची संस्कृतीही आहे. परंतु सुशिलता, सभ्यता याच्या नावाखाली अजूनही त्यांना मागास, असभ्य म्हणून बघितले जाते. त्याचबरोबर पर्यावरण संतुलन, पर्यावरण संरक्षण, संवर्धन अशा गोंडस नावाखाली आदिवासींचे मूलभूत अधिकार, हक्क हिरावून घेतले गेले. ही एक खेदाची बाब म्हणावी लागेल.

* वरिष्ठ अधिव्याख्याता, बी.पी.नॅशनल इन्स्टिट्यूट ऑफ सोशल वर्क, हनुमाननगर, नागपूर-९

आदिवासी हा वनाच्या सानिध्यात वास्तव्यास असल्याने त्याची जीवनशैली. कार्यप्रणाली, उद्योग व्यवसाय हे सुध्दा वनावर आधारीत आहे. फळे, फुले, पाने गोळा करणे, वनौषधी निर्माण करणे, बांबूपासून चटया, टोपल्या, तट्टे इत्यादी जीवनाश्यक वस्तु निर्माण करणे, अशाप्रकारे वनावर आधारीत परंपरागत व्यवसाय आदिवासी समाज करीत आला आहे. त्यावरच आपल्या कुटुंबांचा उदरनिर्वाह पूर्ण करीत आहे. त्यांच्यात असलेल्या कला गुणांचा विकास साधला पाहिजे. बांबू हस्तकला व्यवसाय हा सुध्दा आदिवासींच्या हस्तकलेचा एक आदर्श नमुना आहे. महाराष्ट्रातील विदर्भात विशेषतः चंद्रपूर, गडचिरोली, गोंदिया, भंडारा, वर्धा, नागपूर या जिल्हयामध्ये आदिवासी हा व्यवसाय मोठ्या प्रमाणात करीत आहेत. आजही काही प्रमाणात हा व्यवसाय आस्तित्वात आहे. परंतू पर्यावरण आणि वन कायद्यामुळे आदिवासीमध्ये आस्तित्वात असलेले बरेच व्यवसाय बंद होण्याच्या मार्गावर आहेत. त्यामुळे त्यांच्या आर्थिक स्थितीवर परिणाम झालेला दिसून येतो. तर व्यवसाय न्हासामुळे नवीन व्यवसायाकरिता, उद्योगांकरिता आपले मूळ गाव सोडून इतर ठिकाणी स्थलांतरीत व्हावे लागते. एकजुटीने राहणारा समाज आज विखुरलेला दिसून येतो. त्यामुळे त्यांचे सामाजिक संबंध, रुढी, परंपरा, निती, नियम प्रगत समाजाच्या सानिध्यात आल्याने बदलत गेल्या काय ? याबाबत त्यांच्यात कोणते बदल झाले आहेत, त्याचा

परिणाम काय झाला आहे या हेतूने प्रस्तुत लेखात अभ्यास केला आहे.

अध्ययनाची आवश्यकता

जागतिकीकरणाच्या प्रवाहामध्ये जगातील सर्व समुदाय एकत्र येत आहेत. आधुनिक तंत्रज्ञानामुळे सर्व जग एक समुदाय म्हणून समोर येत आहे. जगात कुठे काय होत आहे, याची माहिती त्वरीत आपल्यापर्यंत पोहोचत आहे. जागतिक विकासाचा वेग आज मोठ्या प्रमाणात वाढताना दिसत आहे. दुसऱ्या देशाची उत्पादित वस्तु आपल्या देशात सहजपणे उपलब्ध होत आहे. चीन सारखा देश आज जगाच्या पाठीवर सर्वत्र आपला माल पाठविताना दिसत आहे. याच कारण त्या देशाने केलेली कुटीर व हस्तकौशल्याची प्रगती ही एक घडवून आणलेली औद्योगिक क्रांती आहे.

आज भारतासारख्या देशात वाढती लोकसंख्या व वाढत्या बेरोजगाराची समस्या लक्षात घेऊन भारत सरकारने आपल्या शैक्षणिक धोरणात फार मोठ्या प्रमाणात बदल घडवून आणलेला दिसून येतो. कमवा आणि शिका, कमवता कमवता शिका अशाप्रकारचे कार्यक्रम आस्तित्वात आले आहे. पाच किंवा तीन वर्षांच्या अभ्यासक्रमाबरोबरच कौशल्यावर आधारीत कमीत कमी कालावधीचे अभ्यासक्रम सुरु करताना दिसून येतात. त्यासाठी मोठ्या जाहिराती प्रसिध्दी होताना दिसून येतात. स्वयंरोजगाराची निर्मिती व्हावी यासाठी शासन प्रयत्न करताना दिसून येत आहे.

एकीकडे आदिवासींचे कल्याण साधणे, हित जोपासणेविषयी बोलले जाते तर दुसरीकडे पर्यावरण संरक्षण संतुलनाच्या नांवाखाली त्यांच्या मूलभूत हक्क, अधिकारांवर गंडातर आणले जात असल्याचे दिसून येते. आज रोजगाराची कमतरता लक्षात घेता हस्त व कुटीर उद्योगांना चालना द्यावयास हवी. तसेच परंपरागत चालत आलेल्या उद्योगांची जोपासना करून त्यांच्या संवर्धनासाठी प्रयत्न करावयास हवे. परंतू या सर्व बाबींचा विचार न करता ह्या व्यवसायाकडे शासनाचे दुर्लक्ष होताना दिसून येते. त्यामुळे आदिवासींमध्ये असलेला बांबू हस्तकला व्यवसाय बंद होत आहे. आदिवासींच्या सर्व कुटुंबियांना रोजगार देणारे, आर्थिक उन्नती करणारे, सामाजिक एकता घडविणारे, संस्कृतिचे जतन करणारे उद्योग बंद होण्याच्या मार्गावर आहे. त्याचा आदिवासींच्या आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक स्थितीवर काय परिणाम झालेला आहे हे जाणून घेणे आवश्यक आहे. त्याशिवाय आदिवासींच्या विकासाचा विचार करणे कठीण आहे.

उद्देश

१. बांबू हस्तकला व्यावसायिकांची सध्याची आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक स्थिती जाणून घेणे.
२. बांबू हस्तकला व्यवसाय-न्हासाची कारणे जाणून घेणे.

३. व्यवसाय न्हासांचा त्यांच्या आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक स्थितीवर पडलेला परिणाम जाणून घेणे.

अध्ययन व प्रश्न

१. आदिवासी बांबू कारागिरांची दैनंदिन जीवन कसे आहे. बांबू हस्तकला व्यवसायाची स्थिती कशी आहे ?
२. कोणता पर्यायी व्यवसाय करीत आहे ?
३. त्यांची आर्थिक स्थिती कशी आहे ? त्यांच्या गरजा पूर्ण होतात काय ?
४. व्यवसायाचा आर्थिक स्थितीवर कसा परिणाम झालेला आहे.
५. त्यांच्या सामाजिक स्थितीवर कशा रितीने परिणाम झाला आहे ?
६. त्यांच्या कौटुंबिक परिस्थितीवर काय परिणाम झाला आहे ?
७. व्यवसाय न्हासाचा त्यांच्या सामाजिक स्थितीवर कोणता बदल झाला आहे ?
८. सामाजिक बदलांचा त्यांच्या संस्कृतीवर कसा व कोणता परिणाम झाला आहे ?

उपकल्पना

१. बांबू हस्तकला व्यावसायिकांची आर्थिक स्थिती हलाखीची आहे.
२. बांबू व्यवसाय न्हासाचा कुटुंबांच्या रोजगारावर परिणाम झाला आहे
३. व्यवसाय न्हासामुळे कुटुंब सदस्यांचे स्थलांतरण होत आहे

४. आदिवासीमधील हस्तकला व कौशल्याचा न्हास होत आहे.
५. व्यवसायाच्या माध्यमातून मिळणारे सहकार्य कमी होत आहे.
६. व्यवसाय न्हासाचा सामाजिक व सांस्कृतिक स्थितीवर परिणाम दिसून येतो.
७. व्यवसाय न्हासाचा परिणाम समाज संघटनावर दिसून येतो.
८. व्यवसाय न्हासाचा परिणाम कुटुंब व्यवस्थेवर दिसून येतो.

संशोधन आराखडा

अध्ययनाचा हेतू व उद्देश लक्षात घेता संशोधक आदिवासींतील बांबू हस्त व्यवसाय न्हास आणि त्यांचे कुटुंब, समाज आणि संस्कृतिवर कोणता परिणाम झाला आहे याबाबत माहिती काढून त्यावर विचारविनिमय करून काही सूचना शासनाकडे संशोधनाच्या माध्यमातून करावयाच्या होत्या. त्यामुळे वर्णनात्मक

अ.क्र.	गांवाचे नांव	बांबू व्यावसायिक
१	नागलवाडी	१५
२.	बोंडेटाल	२३
३.	बडेगांव	२४
४.	शिरोजी	१४
५	रामडोंगरी	२४
एकूण		१००

अध्ययन पध्दती

संशोधन कार्यासाठी संशोधकाने प्रथमतः आपला हेतू निश्चित करून उद्देशांची निर्मिती केली. त्यानुसार मुलाखत अनुसूचि तयार करून ती प्रत्यक्ष

आणि निदानात्मक संशोधन आराखडयाचा वापर करण्यात आला. त्यासाठी वेळ, श्रम, पैसा व व्याप्ती याबाबतचा विचार करून ठराविक गांवाची निवड करण्यात आली. प्रत्यक्ष भेटीच्या माध्यमातून व निरीक्षणातून चर्चा व मुलाखत अनुसूचिद्वारे तथ्ये गोळा करण्यात आले. सभेच्या माध्यमातून मिळालेली माहिती विचारात घेऊन सादरीकरण करण्यात आले.

अध्ययन क्षेत्र व विश्व

संशोधनाचे अध्ययन हे सावनेर तालुक्यातील आदिवासी बहुल त्यात विशेषतः बांबूचा व्यवसाय करणाऱ्या आदिवासींच्या गांवाची निवड करून तेथील बांबू व्यावसायिकांची प्रत्यक्ष मुलाखत घेऊन माहिती प्राप्त झाली. ती खालीलप्रमाणे १०० उत्तरदात्यांकडून माहिती प्राप्त केली आहे.

मुलाखत घेऊन सूची भरण्यात आली. प्रत्यक्ष पाहणी करून व अनुभव, कथन, चर्चा, सभा आयोजनातून बरीच माहिती मिळाली. तर काही ठिकाणी वन कार्यालयांना प्रत्यक्ष भेटी देऊन वन

कर्मचाऱ्यांकडून माहिती प्राप्त करण्यात आली. सोबतच कार्यालयीन कागदपत्रे यांचा आधार घेण्यात आला. त्याचबरोबर सहकारी बांबू सोसायटी सदस्यांना भेटून चर्चेच्या माध्यमातून माहिती गोळा केली. त्यासाठी पाच गांवाची निवड करण्यात आली व तथ्ये संकलित करण्यात आले. अशाप्रकारे अध्ययनासाठी लागणारी माहिती प्राथमिक स्रोत आणि दुय्यम स्रोतांच्या माध्यमातून माहिती गोळा केली. त्यासाठी पाच गांवाची निवड करण्यात आली व तथ्ये संकलित करण्यात आले. अशाप्रकारे अध्ययनासाठी लागणारी माहिती प्राथमिक स्रोत आणि दुय्यम स्रोतांच्या माध्यमातून प्राप्त केली. तथ्यांचे संपादन व प्रक्रियन करुन माहितीचे विश्लेषण करण्यात आले. विश्लेषणावरुन निष्कर्ष काढण्यात आले आणि शासनाकरिता काही सूचना व शिफारशी पाठविण्याच्या हेतूने माहिती तयार करण्यात आली.

संशोधन निष्कर्ष

१. संशोधनाद्वारे असे दिसते की, ७० टक्के उत्तरदाते अशिक्षित आहेत.
२. संशोधनात असे आढळले की, ८० टक्के आदिवासींनी आपला व्यवसाय सोडला आहे.
३. सद्यस्थितीत ४० टक्के आदिवासी कुटुंब विभक्त झाले आहेत.
४. बांबूचा अनियमित व निकृष्ट दर्जाच्या पुरवठ्यामुळे व्यवसाय बंद पडत आहे.

५. व्यवसाय ऱ्हासाचा कौटुंबिक, आर्थिक स्थितीवर परिणाम झालेला आहे.
६. कुटुंबांतील सदस्यांचे आर्थिक मिळकतीमधील सहकार्य कमी झाले आहे.
७. व्यवसाय ऱ्हासामुळे आदिवासी तरुण पिढी बेरोजगार होत आहे.
८. बेरोजगारी मुळे आदिवासी तरुण व्यसनाधिनतेकडे झुकला आहे.
९. व्यवसाय ऱ्हासामुळे आदिवासीतील वंश परंपरागत हस्तकलेचा ऱ्हास होत आहे.
१०. आदिवासी कुटुंब स्वावलंबी जीवनापासून मुक्त होत आहे.
११. आदिवासी कुटुंबांचे स्थायी उत्पन्नाचे स्रोत नाहीसे झाले असून उत्पन्नात सातत्य दिसून येत नाही.
१२. कुटुंबाची एकता खंडीत झाली आहे.
१३. व्यवसाय ऱ्हासामुळे कुटुंब विस्कळीत झाल्याने त्यांचा सामाजिक निती, नियम यावर परिणाम झालेला आहे.
१४. आदिवासींचे निसर्गाशी (जंगलाशी) नातेसंबंध संपुष्टात येताना दिसते.
१५. आदिवासी कुटुंबांवर दारिद्र्य, बेरोजगारी, उपासमारीची स्थिती निर्माण झाली आहे. त्यासाठी शासन पूर्णपणे जबाबदार आहे, असे बांबू व्यावसायिकांचे मत आहे.
१६. आदिवासींचा वनावरील हक्क संपुष्टात येत असून परावलंबी जीवन जगत आहे.

१७. आदिवासीसमोर जीवन मरणाचा प्रश्न निर्माण झाला आहे.

१८. रोजगाराकरिता आदिवासींचे शहरांकडे स्थलांतरण होत आहे.

१९. स्पर्धेच्या युगात आदिवासी बेभान झाला आहे.

२०. बांबू व्यावसायिकासमोर अनेक सामाजिक आर्थिक समस्या निर्माण झाल्या आहेत.

२१. आदिवासींचे स्वतंत्र उद्योगाकडून मजूर वर्गाकडे वाटचाल होत आहे.

२२. भारताच्या एकूण बेरोजगारीमध्ये वाढ होत आहे.

सूचना व शिफारशी

व्यावसायिक

१. आदिवासीतील बांबू हस्त व्यावसायिकांनी सर्व प्रथम संघटीत व्हावे.

२. बांबू हस्तव्यवसायिकांची एक संघटना निर्माण करून शासनाकडे त्यांनी आपल्या मागण्यांचे प्रस्ताव पाठवावे.

३. ज्यांच्याकडे स्वतःची पडीक जमिनी आहेत त्या जमिनीवर त्यांनी बांबूची लागवड करावी.

४. बांबूपासून चैनीच्या व जीवनावश्यक वस्तू निर्माण करून मोठी बाजारपेठ निर्माण करावी.

५. संपूर्ण योजनेकरिता प्रकल्प प्रस्ताव तयार करून शासनाकडे पाठवावे.

६. त्यासाठी आदिवासी तरुणांनी पुढे येऊन आवश्यक प्रशिक्षण प्रस्ताव आदिवासी विकास प्रकल्पांना सादर करावे.

शासनास शिफारशी :

१. शासनातर्फे प्रतिनिधीत्व करणाऱ्या संस्थेने प्रथमतः या समस्यांची गंभीरता, लक्षात घेऊन, आदिवासी बांबू हस्तव्यवसायिकांचे सर्वेक्षण करावे. त्यांच्या समस्यांचे संशोधन करण्यासाठी संशोधन शिष्यवृत्ती निश्चित करावी व उत्साही असलेल्या संशोधकास प्रोत्साहित करावे.

२. वन हक्क कायद्यांतर्गत आदिवासींना मोफत बांबू मिळण्याची व्यवस्था करावी.

३. आदिवासीसाठी १५ दिवस, एक महिना, दोन महिने असे प्रशिक्षण कार्यक्रम तयार करावे व प्रशिक्षण घ्यावे.

४. प्रशिक्षित गटाकरिता 'सामूहिक विकास कर्ज योजना' मंजूर करावी व प्रकल्प कार्यालयामार्फत आदिवासींकरिता राबवावी.

५. प्रकल्प प्रस्ताव इच्छुक संशोधक, सामाजिक कार्यकर्ता, संस्था यांचेकडून मागवावे.

आदिवासी विकास प्रकल्प

१. आदिवासी विकास प्रकल्प स्तरावर प्रशिक्षणाचे कार्यक्रम जाहिर करून आदिवासी बांबू हस्तकला व्यवसायांकरिता योजना तयार करावी.

२. न्युक्लिअस बजेट द्वारा कमी कालावधीचे प्रशिक्षण सुरु करावे.

३. आदिवासीकरिता पडीत जमिनीवर बांबू रोपवाटीका लावण्यासाठी कर्जाची तरतूद करावी.

४. आधुनिक पध्दतीचे बांबू व्यावसायिक प्रशिक्षण प्राप्त तरुणांना अर्थ सहाय्य योजना राबवावी.

५. शासनाच्या पडीत जमिनीवर बांबूची लागवड करावी.

६. खाजगी जमीन बांबू रोपवाटीका करिता उपयोगात आणावी.

७. बांबू कारागिरांकरिता बचतगटाप्रमाणे सामूहिक कर्ज योजना तयार करावी.

८. योजनेचा प्रचार व प्रसार करण्यासाठी व प्रशिक्षण निर्मितीसाठी समाजकार्य महाविद्यालयाची मदत घ्यावी.

सामाजिक वनीकरण

९. शासनाच्या पडीत जमिनीवर बांबूची लागवड अधिक प्रमाणात करुन बांबू व्यावसायिकांना लागणारा बांबू अधिक उपलब्ध करावा.

१०. खाजगी जमिनीवर बांबू लागवड करण्यासाठी लोकांन प्रोत्साहित करावे.

११. बांबू कारागिरांना संघटीत करुन त्यांच्याद्वारे बांबूचे रोपण करावे व त्यांच्या देखरेखीसाठी आर्थिक मदत करावी.

संदर्भ :-

- डॉ.गोविंद गारे : 'आदिवासी कला', गमभन प्रकाशन, पुणे प्रथम आवृत्ती, मार्च, १९९३
- डॉ.जैन नवीनचंद्र : 'स्ट्रॅटजीज फॉर प्रमोशन अँड प्रोपोगेशन ऑफ ट्रायबल आर्ट अँड हँडीक्राफ्ट्स', आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे
- डॉ.त्रिभुवन रॉबिन : 'गोंड, गोंडबुरुड व थोटी वास्तव व वाटचाल', संजय तुमराम, चंद्रपूर, प्रथम आवृत्ती ३० जून, २००२
- डॉ.बाबर सरोजिनी श्रीमती बांत अंजू : 'कारागिरी', म.रा.लो.साहित्य, शिक्षण विभाग, १९९२
- श्री.गणवीर प्रमोद : २००७-०८ 'आदिवासीतील बांबू कारागिरांना बांबू पुरवठा स्थगितीने त्यांच्या सामाजिक व आर्थिक स्थितीवर झालेला परिणाम', एमएसडब्ल्यू अभ्यासक्रम, नागपूर विद्यापीठ, पेज नं.६२-६७
- श्री.कोडापे सुनिल : २०००-०१ 'वडसा गांवातील बुरुड जातीतील मूळ बांबू व्यवसाय न्हासाच्या कारणांचे व त्यामुळे त्यांच्या जीवनावर होणाऱ्या परिणामाचे अध्ययन', नागपूर विद्यापीठ, पेज नं.६०-६३
- श्री.कोडापे सुनिल : १९९४-९५ 'चंद्रपूर जिल्हयातील वायगां (मो.) येथील आदिवासी बांबू व्यावसायिकांचा सामाजिक, शैक्षणिक व आर्थिक परिस्थितीचे अध्ययन', नागपूर विद्यापीठ, नागपूर

* * *

ठाणे जिल्हयातील मोखाडा तालुक्यातील आदिवासींच्या शेतीची उत्पादकता

* प्रा.डॉ.जयवंत शंकरराव इंगळे

प्रास्ताविक

टेकडया, डोंगर आणि जंगलात वास्तव्य करणारा आणि राष्ट्राच्या समाजातील मुख्य प्रवाहापासून दूर असणारा लोकसमूह म्हणजे आदिवासी समाज होय, अशी व्याख्या प्रसिध्दी अर्थशास्त्रज्ञ श्री.दुबे यांनी केली आहे. सन २००१ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्रातील आदिवासींची लोकसंख्या ८५.७७ लाख इतकी असून तिचे राज्याच्या एकूण लोकसंख्येशी शेकडा प्रमाणे ८.८५ इतके आहे. महाराष्ट्रात ठाणे, रायगड, पुणे, नाशिक, धुळे, चंद्रपूर, गडचिरोली, अमरावती, यवतमाळ इत्यादी जिल्हयात आदिवासींची वस्ती मोठया प्रमाणात आहे. ठाणे जिल्हयातील तलासरी, जव्हार, मोखाडा इत्यादी तालुक्यात आदिवासींची

लोकसंख्या ८५ % पेक्षा जास्त आहे. अभ्यास क्षेत्रातील मोखाडा तालुक्यातील आदिवासींची लोकसंख्या ९३.४६% इतकी आहे. तालुक्यात महादेव कोळी, ढोरकोळी, कातकरी, वारली, कोकणा, म.ठाकूर आणि क.ठाकूर अशा विविध सात आदिवासी जमातीचे वास्तव्य आहे.

शेतीची उत्पादकता म्हणजे ठराविक प्रदेशातील विशिष्ट क्षेत्रफळाच्या शेतजमिनीपासून मिळणारे उत्पादन होय. शेतजमिनीच्या क्षेत्रफळाबरोबरच शेतीतील श्रमिकांचा विचार करूनही शेतीची उत्पादकता मोजली जाते. या शोधनिबंधात शेतीची उत्पादकता काढण्यासाठी खालील सूत्र विचारात घेतले आहे.

$$\text{शेतीची दर हेक्टरी उत्पादकता} = \text{शेतीतील उत्पादन क्षेत्रफळ (हेक्टर)}$$

संशोधन विषयाची उद्दिष्ट्ये

१. आदिवासींच्या शेतजमिनीची उत्पादकता तपासणे.

२. शेतीची उत्पादकता कमी असण्याच्या कारणांचा अभ्यास करणे.
३. शेतीची उत्पादकता वाढावी यासाठी उपाय सुचविणे.

* व्यावसायिक अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, अण्णासाहेब आवटे कॉलेज, मंचर, जि.पुणे

संशोधन पध्दती

प्रस्तुत अभ्यासकाने ठाणे जिल्हयातील आदिवासी भागातील मोखाडा तालुक्यात काही वर्षे नोकरी केली असल्याने आणि तेथील आदिवासींची लोकसंख्या ९३.०० टक्केपेक्षा जास्त असल्याने आदिवासींच्या शेतजमिनीची उत्पादकता अभ्यासण्यासाठी मोखाडा तालुक्याची निवड केली. प्रस्तुत अभ्यासकाने पी.एच.डी.साठी प्रबंध तयार करण्यासाठी म्हणजेच आदिवासींची आर्थिक आणि सामाजिक स्थिती अभ्यासण्यासाठी सन २००४ साली तालुक्यातील विविध सात जमातीतील ४२० आदिवासी कुटुंबांचे सर्वेक्षण केले होते. या सर्वेक्षणाच्या आधारावर हा शोधनिबंध आहे. शेतीची उत्पादकता काढण्यासाठी या शोधनिबंधात सर्वेक्षित ४२० आदिवासी कुटुंबापैकी स्वतःची शेती असणाऱ्या, दुसऱ्याची जमीन खंडाने कसणाऱ्या आणि वन खात्याची शेती कसणाऱ्या अशा ३२१ कुटुंबांचा विचार केला आहे. शेतीची उत्पादकता काढताना शेतजमिनीचे क्षेत्रफळ विचारात घ्यावे लागते. त्यासाठी सुध्दा स्वतःच्या

मालकीचे धारण क्षेत्र, खंडाच्या शेतीचे धारण क्षेत्र आणि वनखात्याच्या जागेतील आदिवासी कसत असलेले क्षेत्र विचारात घेतले आहे.

आदिवासींची शेतीची उत्पादकता :-

मोखाडा तालुक्यातील आदिवासींच्या शेतीची दर एकरी आणि दर हेक्टरी उत्पादकता, शेतजमिनीची उत्पादकता कमी असण्याची कारणे आणि उत्पादकता वाढविण्यासाठी उपाय या बाबींचे थोडक्यात स्पष्टीकरण खालीलप्रमाणे दिले आहे.

दर एकरी आणि दर हेक्टरी कृषी उत्पादकता :-

खालील तक्त्यात अभ्यास क्षेत्रातील मोखाडा तालुक्यातील सर्वेक्षण केलेली कुटुंबे, त्यापैकी शेती करणारी कुटुंबे, त्यांच्याकडील जमिनीचे क्षेत्राच्या एकूण कृषी उत्पादन, दर एकरी आणि दर हेक्टरी कृषी उत्पादकता इत्यादी बाबी दर्शविल्या आहेत. एकूण कृषी उत्पादनामध्ये आदिवासी पिकवित असलेल्या भात नाचणी आणि वरई या अन्नधान्याचा एकत्रित विचार केला आहे.

तक्ता क्र.१

दर एकरी आणि दर हेक्टरी शेतीची उत्पादकता

अ.क्र.	जमातीचे नांव	सर्वेक्षण केलेली कुटुंबे	शेतकरी कुटुंबांची संख्या	जमीनीचे एकूण क्षेत्रफळ (एकर)	जमीनीचे एकूण क्षेत्रफळ (हेक्टर)	प्रतिकुटुंब सरासरी धारण क्षेत्राचा आकार (हेक्टर)	झालेले एकूण उत्पादन (क्विंटल)	दर एकरी कृषी उत्पादकता (क्विंटल)	दर हेक्टरी कृषी उत्पादकता (क्विंटल)
१.	महादेव कोळी	६०	५६	३५४	१४१.६०	२.५२	६९९	१.९७	४.९३
२.	दोर कोळी	६०	१३	६६	२६.४०	२.०३	१३८	२.०९	५.२२
३.	कातकरी	६०	३२	६३	२५.२०	०.७८	१२१	१.९२	४.८०
४.	वारली	६०	४६	१७८	७१.२०	१.५४	३५९	२.०१	५.०४
५.	कोकणा	६०	६०	३२२	१२८.८०	२.१४	६८२	२.११	५.२९
६.	म.ठाकूर	६०	५७	२६१	१०४.४०	१.८३	५१८	१.९८	४.९६
७.	क.ठाकूर	६०	५७	२२४	८९.६०	१.५७	५६०	२.५०	६.२५
	एकूण	४२०	३२१	१४६८	५८७.२०	१.८२	३०७७	२.०९	५.२४
प्रमाण क्विंटल- (SD) ०.१८									
विचरण गुणांक (CV) ८.९६									

तक्ता क्र.१ वरुन खालील निष्कर्ष प्राप्त होतात.

(१) सर्वेक्षित ४२० आदिवासी कुटुंबांपैकी शेतकरी कुटुंबांची संख्या ३२१ इतकी असून या कुटुंबांकडे ५८७.२० हेक्टर (१४६८ एकर) शेतजमीन आहे. या जमिनीपासून प्राप्त झालेले एकूण कृषी उत्पादन ३०७७ किंवल इतके असून दर एकरी कृषी उत्पादकता २.०१ किंवल तर प्रतिहेक्टर कृषी उत्पादकता ५.२४ किंवल इतकी आहे.

(२) विविध सात जमातींच्या कृषी उत्पादकतेचा तुलनात्मकदृष्ट्या विचार करता असे दिसते की, प्रतिहेक्टरी कृषी उत्पादकता सर्वात जास्त क ठाकूर जमातीतील शेतकऱ्यांच्या शेतीची आहे. (६.२५ किंवल) तर सर्वात कमी उत्पादकता कातकरी जमातीतील शेतकऱ्यांच्या शेतीची आहे. (४.२८ किंवल)

(३) महादेव कोळी जमातीची प्रतिहेक्टरी कृषी उत्पादकता ४.९३ किंवल इतकी आहे तर म ठाकूर जमातीची ४.९६ किंवल आहे. वारली जमातीची प्रति हेक्टरी कृषी उत्पादकता ५.०४ किंवल, ढोरकोळी जमातीची ५.२२ किंवल आणि कोकणा जमातीची ५.२९ किंवल इतकी आहे.

(४) विविध आदिवासी जमातीमधील शेतीच्या उत्पादकतेचे प्रमाण विचलन अत्यंत कमी ०.१८ आहे. तसेच विचरण गुणांत देखील ८.९६ इतका कमी आहे. त्यामुळे वेगवेगळ्या आदिवासी जमातींच्या शेतीच्या उत्पादकतेत फारसा फरक नाही. तर ती जवळपास सारखीच आहे.

आदिवासींच्या शेतीची उत्पादकता कमी असण्याची कारणे :-

सन १९९८-९९ मध्ये भारताची तांदळाची प्रतिहेक्टर उत्पादकता १९.२८ किंवल इतकी होती. तर सन २००३-२००४ च्या सर्वेक्षणानुसार अभ्यास क्षेत्रातील मोखाडा तालुक्यातील तांदूळ, नागली, वरई या अन्नधान्याची प्रतिहेक्टरी उत्पादकता फक्त ५.२४ किंवल इतकी आहे. अशाप्रकारे मोखाडा तालुक्यातील आदिवासींच्या शेतीची उत्पादकता आपल्या देशाच्या सरासरी कृषी उत्पादकतेपेक्षा खूपच कमी असल्याचे दिसून येते. आदिवासींच्या शेतीची उत्पादकता कमी असण्यास कारणीभूत असणारे विविध घटक सर्वेक्षणात किंवा अभ्यासात आढळून आले. त्या घटकांचे थोडक्यात स्पष्टीकरण खालीलप्रमाणे दिले आहे.

१. शेती पावसाच्या पाण्यावर अवलंबून :-

सर्वेक्षण केलेल्या सर्व ३२१ आदिवासी शेतकऱ्यांची शेती कोरडवाहू

असून शेती संपूर्णपणे पावसाच्या पाण्यावर अवलंबून आहे. आदिवासी भागातसुद्धा अलिकडच्या काळात काही वर्षांपासून पावसाचा अनियमितपणा वाढला आहे. अतिवृष्टी तसेच अतिशय कमी पाऊस पडणे या समस्यांना आदिवासींना तोंड द्यावे लागत असल्याचे दिसून आले. अवेळी आणि कमी प्रमाणात पडणाऱ्या पावसामुळे शेतीतून फारसे उत्पादन निघत नाही, असे ठिकठिकाणच्या आदिवासींनी मुलाखतीत सांगितले

२. निकृष्ट जमीन :-

आदिवासी भागात सुपीक जमीनीचे प्रमाण अतिशय कमी आहे. बहुसंख्य आदिवासींकडे असणारी जमीन खडकाळ, दगडाळ व निकृष्ट दर्जाची आहे. त्यामुळे उत्पादन खूपच कमी हाती येते.

३. माती वाहून जाणे :-

आदिवासी भाग डोंगराळ असल्याने कित्येक शेत जमीनीचे तुकडे डोंगरावर व डोंगराच्या उतारावर आहेत. पावसाळ्यात दरवर्षी डोंगरावरील माती वाहून जाते. त्यामुळे शेत जमिनी दिवसेंदिवस निकृष्ट बनत आहेत. अशाप्रकारे डोंगरावरील मातीचा थर वाहून जाऊन कमी कमी होत चालल्याने आदिवासींच्या शेतीची उत्पादकताही कमी राहिली आहे.

४. पारंपारिक उत्पादन साधने :-

सर्वेक्षणात असे आढळून आले की, जवळजवळ सर्वच आदिवासी

पारंपारिक किंवा जुन्या उत्पादन साधनांच्या सहाय्याने शेती करतात. काही आदिवासी कुळव, नांगर इ.साधने स्वतः तयार करतात. नवीन आधुनिक उत्पादन साधने गरीब आदिवासी विकत घेऊ शकत नाहीत. तसेच सधन आदिवासीसुद्धा जुन्याच उत्पादन साधनांच्या सहाय्याने शेती करतात. त्यामुळे उत्पादनात वाढ होत नाही.

५. दारिद्र्य :-

बहुसंख्य आदिवासी शेतकरी गरीब/दरिद्री आहेत. त्यामुळे त्यांना शेतीचा विकास करता येत नाही. अशाप्रकारे बहुसंख्य आदिवासी शेतकऱ्यांकडे शेतीत गुंतवण्यासाठी भांडवलच नसल्याने त्यांच्या शेतीची उत्पादकता वाढत नाही.

६. खते व सुधारीत बी-बियाणांच्या वापरास विरोध :-

सर्वेक्षणत असे आढळले की, सरकारकडून तसेच खाजगी दुकानात मिळणारी सुधारीत खते व संकरित बी-बियाणे बहुसंख्य आदिवासी शेतकरी वापरत नाहीत. शिक्षकाची नोकरी करणारे सुशिक्षित आदिवासीसुद्धा घरी साठवून ठेवलेलेच बी-बियाणे वापरतात. त्यामुळे कृषी उत्पादनात वाढ होत नाही.

७. कर्जबाजारीपणा :-

बहुसंख्य आदिवासी शेतकऱ्यांना दरवर्षी उपभोगाचे कर्ज घ्यावे लागते. शेतीतील उत्पादन जेमतेम चार ते सहा महिनेच पुरत असल्याने त्यांना

उपभोगासाठी धान्य व पैसे कर्जाऊ घ्यावे लागतात. तसेच लावणीच्या काळात मजुरांची मजुरी देण्यासाठी सुध्दा सावकारांकडून किंवा दुकानदाराकडून कर्ज घ्यावे लागते. अशाप्रकारे बहुसंख्य आदिवासी दरवर्षी कर्जाच्या सापळ्यात अडकून पडत असल्याने शेतीतील तुटपुंजे उत्पन्न उपजिविकेसाठी आणि कर्जाच्या परतफेडीसाठीच खर्च होऊन जाते. त्यामुळे शेतीची उत्पादकता वाढविण्यासाठी आदिवासींना काहीच करता येत नाही.

८. जप्तीची भिती :-

राष्ट्रीयकृत बँकांची, सहकारी संस्था व सहकारी बँकांची सुविधा आदिवासी भागात उपलब्ध असली तरी बहुसंख्य आदिवासी कर्ज काढून शेतीत गुंतवणूक करण्यास घाबरतात. असे सर्वेक्षणात आढळून आले. कारण शेती जर पिकली नाही तर शेतीवर जप्ती येईल, अशी त्यांना भिती वाटते. त्यामुळे कर्जाची सुविधा असूनही शेतीची सुधारणा करण्यासाठी त्यांचा लाभ घेतला जात नाही. त्यामुळे शेतीची उत्पादन किंवा उत्पादकता वाढत नाही.

९. विखुरलेले जमीनीचे तुकडे :-

बहुसंख्य आदिवासींचे शेतजमिनीचे तुकडे अत्यंत लहान असून या तुकड्यांचा आकार एक गुंठ्यापासून पाच, दहा गुंठे एवढा लहान आहे. तसेच जमीन विविध ठिकाणी विखुरलेली असल्याने शेती व्यवस्थित करता येत नाही. त्यामुळे शेतीतील उत्पादन कमी राहते.

१०. कुळकायद्याची भिती :-

सर्वेक्षणात असे आढळून आले की, काही मोठे शेतकरी आपली जमीन बटईने किंवा खंडाने कसण्यासाठी देत नाहीत. त्यांना खंडाने जमीन कसण्यासाठी दिल्यास ते कुळकायदा लाऊन आपल्या जमिनी काढून घेतील, अशी त्यांना भिती वाटते. त्यामुळे शेती खंडाने करावयास न देता मोठे शेतकरी जमेल तशी शेती करतात. परंतु शेतजमिनीच्या सर्व तुकड्यांचे त्यांना सारखेसे किंवा पुरेसे लक्ष देता येत नाही. त्यामुळे उत्पादकता वाढण्याऐवजी कमीच होते.

११. कृषी कर्जाचा दुरुपयोग :

काही मध्यम आणि मोठे शेतकरी सहकारी संस्था, राष्ट्रीयकृत बँका यांच्याकडून शेतीसाठी कर्ज घेतात. हे कर्ज त्यांना अल्प व्याजाने मिळते. परंतु बहुसंख्य शेतकरी शेतीसाठी घेतलेल्या कर्जाची रक्कम शेतीत गुंतवत नाहीत तर गरीब आणि गरजू आदिवासींना कर्ज देण्यासाठी वापरतात. या सावकारीच्या व्यवहारात व्याजाच्या रूपाने ते उत्पन्न कमवितात. अशाप्रकारे कृषी कर्जाचा दुरुपयोग केल्याने आदिवासी शेतकऱ्यांच्या शेतजमिनीची उत्पादकता कमी राहिली आहे.

१२. सामाजिक बाबीवरील खर्च :-

जन्म, मृत्युचे विधी, सणवार, यात्रा, विवाह इत्यादी विविध सामाजिक बाबीवर खर्च करण्याची आदिवासींची

प्रवृत्ती असल्याने शेतीच्या विकासासाठी फारसा पैसा उरत नाही. त्यामुळे शेतीची उत्पादकता वाढत नाही.

१३. शेतीला उपजिविकेचे साधन मानण्याची प्रवृत्ती :-

बहुसंख्य आदिवासी शेती हे उपजिविकेचे साधन मानतात. पोटापुरते किंवा चार ते सहा महिने पुरेल एवढे उत्पादन मिळाले तरी त्यात त्यांना समाधान वाटते. शेतीकडे थोडे लक्ष दिल्यास शेतीच्या उत्पादनात वाढ होऊ शकते हे अद्याप त्यांना पुरेसे पटलेले नाही.

१४. सल्ला मार्गदर्शनाचा अभाव :-

शेतीचा विकास करण्यासाठी चांगल्या मार्गदर्शनाची आवश्यकता असते. परंतू तसा उपयुक्त सल्ला किंवा मार्गदर्शन त्यांना मिळत नाही, असे आदिवासींशी झालेल्या चर्चेतून जाणवले. शेतीची उत्पादकता कमी राहण्यास हा सुध्दा घटक अशाप्रकारे जबाबदार आहे.

१५. निरक्षरता व अल्पशिक्षितपणा :-

बहुसंख्य आदिवासी निरक्षर आणि अल्पशिक्षित आहेत. त्यामुळे नव्या सुधारणा ते स्विकारत नाहीत. त्याचा परिणाम शेतीची उत्पादकता कमी राहण्यात झाला आहे.

१६. शेतीची आवड नसणे :

इतर जमातीच्या तुलनेत कातकरी, ढोरकोळी जमातीतील आदिवासींना शेती व्यवसाय आवडत नाही, असे पाहणीत

आढळून आले. कातकरी आणि ढोरकोळी जमातीतील आदिवासींना दारु गाळणे आवडते. या जमातीतील अनेक लोकांच्या दारुच्या भट्ट्या आहेत. त्यामुळे या जमातीतील ज्या लोकांकडे शेती आहे ते शेतीकडे फारसे लक्ष देत नाहीत. याच कारणामुळे इतर जमातीतील आदिवासी सुध्दा कातकरी, ढोरकोळी आदिवासींना खंडाने जमीन कसावयास देण्यास तयार होत नाहीत.

१७. आदानांचा गैरवापर :-

शेतीची उत्पादकता वाढावी यासाठी शासनाकडून फवारा पंप इ.शेतकी आदाने अल्पदरात किंवा अनुदान तत्वावर दिली जातात. परंतू काही आदिवासी शेतकरी ही आदाने निम्म्या दराने विकून ते पैसे दारुवर खर्च करतात. तसेच कोंबड्या, बकरी कापणे यावर खर्च करतात. अशाप्रकारे कृषी आदानांचा शेतीच्या विकासासाठी वापर केला जात नसल्याने आदिवासींच्या शेतीची उत्पादकता कमी आहे.

१७. लाचखोर कर्मचारी :-

शेतीच्या विकासासाठी शासनाच्या अनेक चांगल्या योजना आहेत. परंतू काही कर्मचाऱ्यांच्या लाचखोर वृत्तीमुळे या योजनांचा लाभ घेण्यास आदिवासी पुढे येत नाहीत. अशा कर्मचाऱ्याबद्दल आदिवासींच्या मनात चीड आहे, असे आढळून आले आहे. अशाप्रकारे कर्मचाऱ्यांचा बेजबाबदारपणा किंवा त्यांची लाचखोर वृत्ती ही सुध्दा आदिवासींची

उत्पादकता कमी राहण्यास जबाबदार असल्याचे महत्वाचे कारण आहे.

१७. जमीन भाजणे :-

जमिनीवर पालापाचोळा, झाडाच्या फांद्या टाकून आदिवासी ते सर्व पेटवून देतात. अशाप्रकारे जमीन भाजल्यानंतर त्या राखेत भाताची रोपे तयार होतात. परंतु जमीन भाजल्यामुळे जमिनीतील कॅल्शियम किंवा इतर खनिजे नष्ट होतात. तसेच पिकांच्या वाढीस आवश्यक असलेले जमिनीतील जीवजंतू नष्ट होतात. त्यामुळे शेतीची उत्पादकता कमी होते. अशाप्रकारे जमीन भाजल्याचे जे दुष्परिणाम होतात ते आदिवासींना माहित नसल्याचे आढळून आले. मुलाखतीसाठी जमलेल्या आदिवासींना याची माहिती दिली असता शेती कसण्याची किंवा रोपे तयार करण्यासाठी आमचीच पध्दती योग्य आहे, असे त्यांनी सांगितले.

४.१ शिफारशी :-

शेतीची उत्पादकता कमी असल्याने वर्षातील काही दिवस आदिवासींना उपासमार सहन करावी लागते. कर्ज काढून उपजिविका करावी लागते. तर उदरनिर्वाहासाठी किंवा पोटापाण्यासाठी दूरवर स्थलांतर करावे लागते. शेतीच्या उत्पादकतेत वाढ झाली तर आदिवासींच्या जीवनमानातही सुधारणा घडून येईल. म्हणून प्रस्तुत अभ्यासकाने शेतीची उत्पादकता वाढावी यासाठी काही सूचना किंवा शिफारशी खालीलप्रमाणे सुचविलेल्या आहेत.

१. बंधारे, तलाव, विहिरी यांची सुविधा :-

सरकारने आदिवासी भागात शक्य तेथे बंधारे, धरणे, तलाव आणि शेतकऱ्यांच्या शेतात विहिरी बांधून देण्याचा कार्यक्रम कायम स्वरूपी किंवा सतत राबवावा. त्यामुळे ओलिताखालील जमिनीचे प्रमाण वाढून आणि पिकांना पुरेसे पाणी मिळून उत्पादन वाढू शकेल.

२. खडकाळ जमिनीचे रुपांतर सुपीक जमिनीत करण्यासाठी प्रयत्न :-

खडकाळ, निष्कृष्ट जमिनीचे रुपांतर चांगल्या किंवा बऱ्यापैकी शेतजमिनीत केल्यास आदिवासींच्या शेतजमिनीची उत्पादकता वाढू शकेल. परंतु असा मोठा खर्च आदिवासींच्या आवाक्याबाहेरील असल्याने शासनाने या कामी पुढाकार घेऊन पीकलँड सारख्या यंत्राचा वापर करून आदिवासी भागातील खडकाळ व निष्कृष्ट जमिनीचे रुपांतर चांगल्या जमिनीत करून द्यावे.

३. सुधारीत अवजारे उपलब्ध करून देणे :-

आदिवासी आपल्या शेतात पिढ्यानपिढ्या चालत आलेली जुनी किंवा लाकडी म्हणजे स्वतः तयार केलेली अवजारे वापरतात. त्यामुळे नांगरट खोलवर होत नाही. नांगरट व्यवस्थित होत नसल्याने खालचा सुपीक भाग वरती येत नाही. त्यासाठी आदिवासींनी शेतीची सुधारीत अवजारे वापरणे गरजेचे आहे.

सरकारने आदिवासींना परवडतील अशा दरात शेतीची अवजारे उपलब्ध करून द्यावीत.

४. कर्ज देणाऱ्या संस्थांची जबाबदारी :-

बँकेकडून कर्ज घेतले आणि पीक-पाणी आले नाही तर बँका किंवा सहकारी संस्था शेतजमीन किंवा घर जप्त करतील अशी भिती आदिवासींना वाटते. यासाठी आदिवासीमध्ये शेतीतील धोक्यांना तोंड देण्याची क्षमता निर्माण केली पाहिजे. आदिवासींना कर्ज पुरविणाऱ्या सहकारी संस्था आणि बँका यांनी या कामी पुढाकार घेतला पाहिजे. केवळ कर्ज देणे किंवा वसुली करणे यापुरतेच आदिवासींशी संबंध ठेवू नयेत. तर त्यांनी आदिवासींची मित्र व मार्गदर्शक अशी भूमिका बजावली पाहिजे. त्याशिवाय आदिवासी भागातील कृषी उत्पादकता वाढणार नाही.

५. कुळ कायद्याची भिती घालविणे:-

मोठ्या आदिवासी शेतकऱ्यांना काही बाबतीत संरक्षण किंवा आधार देण्याची भूमिका शासनाने घेतली पाहिजे. त्यांचे जमिनीचे तुकडे सर्वत्र विखुरलेले असतात. शिवाय जमीन जास्त असल्याने आणि लावणीच्या काळात पुरेसे मजूर मिळत नसल्याने सगळी जमीन त्यांना चांगल्या प्रकारे करता येत नाही. यासाठी मोठ्या शेतकऱ्यांनी आपल्या जमिनी कसण्यासाठी खंडाने दिल्यास त्यांच्या जमिनी कुळ कायद्याने त्यांच्या हातून

जाणार नाहीत, अशी हमी सरकारने दिली पाहिजे. तरच मोठ्या शेतकऱ्यांत जमिनीच्या मालकी हक्कांबाबत सुरक्षितता निर्माण होऊन ते काही जमिनीचे तुकडे खंडाने देतील व उर्वरित शेतजमीन चांगल्या प्रकारे पिकविण्यासाठी ते पुरेसा वेळ देऊ शकतील. तसेच पुरेशी अवजारे वापरू शकतील. अशाप्रकारे सरकारने आदिवासींमधील कुळ कायद्याची भिती घालविली तर शेतीची उत्पादकता खात्रीशीरपणे वाढू शकेल.

६. सल्ला, मार्गदर्शन व प्रबोधन :-

शेतीची उत्पादकता वाढावी यासाठी शेतीसाठी घेतलेल्या कर्जाची रक्कम शेतीतच गुंतविली पाहिजे. ती रक्कम इतरांना कर्ज देण्यासाठी वापरू नये. तसेच शासनाने दिलेली शेती आदाने विकून टाकू नयेत तसेच अधिक उत्पादन यावे यासाठी शेतीत खतांचा व सुधारीत बियाणांचा वापर केला पाहिजे, अशा प्रकारे प्रबोधन आदिवासींमध्ये केले पाहिजे. सरकारी यंत्रणेबरोबर सेवाभावी कार्यकर्त्यांनी या दृष्टीने प्रयत्न केले पाहिजेत.

७. आदिवासी भागात हरित क्रांती घडवून आणणे आवश्यक :-

देशाच्या काही भागात सरकारच्या पुढाकाराने हरित क्रांती घडून आली. परंतु आदिवासी भागात मात्र घडून आली नाही. सरकारने आदिवासी भागात हरित क्रांती घडवून आणण्यासाठी विशेष प्रयत्न केले पाहिजेत. त्यासाठी कृषी, सहकार, बँकींग, कृषी विद्यापीठातील शास्त्रज्ञ, आदिवासी

समाजाचे अभ्यासक यांची कायमस्वरूपी समिती शासनाने तयार करावी. राज्याच्या आणि केंद्राच्या अर्थसंकल्पात आदिवासी भागातील शेतीच्या विकासासाठी खास किंवा पुरेशी तरतूद केली पाहिजे. आदिवासी भागातील कृषी उत्पादकतेत दरवर्षी लक्षणीय वाढ किंवा सुधारणा होईल यासाठी सरकारला बरेच काही करता येणे शक्य आहे. या दृष्टीने सरकारने तातडीने पावले उचलावीत. हरित क्रांती घडवून आणण्यासाठी लागणारी सर्व साधनसामग्री, तज्ञांचा ताफा सरकारने त्वरीत व पुरेशा प्रमाणात पुरवावा. तरच आदिवासींच्या शेतीची उत्पादकता वाढवून त्यांचे राहणीमान उंचावेल.

८. समारोप :-

आदिवासी भागातील शेतजमीन खडकाळ, ढगडाळ आहे. म्हणून अशा जमिनीची उत्पादकता वाढणारच नाही हे चुकीचे आहे. जगाचा आर्थिक इतिहास चाळला असता अनेक देशांनी खडकाळ जमिनी प्रयत्न करून सुपीक बनविल्याचे

दिसून येते. भारतासारख्या देशात तर खडकाळ किंवा मुरमाड जमिनी कसदार बनविण्याचा चमत्कार दाखविणाऱ्यांची संख्या कमी नाही. आदिवासी भागात असे चमत्कार घडू शकतात. त्यासाठी आदिवासींना तयार केले पाहिजे. जेथे जेथे असे प्रयत्न यशस्वी झाले आहेत तेथील तज्ञांचे मार्गदर्शन आदिवासींना उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे. आदिवासींच्या शेतजमीनीची उत्पादकता वाढविण्यासाठी वरील शिफारशीखेरीज कर्मचाऱ्यांच्या लाचखोर वृत्तीला पायबंद घालणे, कातकरी, ढोरकोळी, इत्यादी सारख्या जमातीतील आदिवासींमध्ये शेतीची आवड निर्माण व्हावे यासाठी पोषक वातावरण तयार करणे, विवाहासारख्या सामाजिक बाबींवरील खर्च कमी करून तो पैसा आदिवासींनी शेतीत गुंतवावा. यासाठी विविध प्रकारे प्रयत्न करणे इत्यादी शिफारशी प्रस्तुत अभ्यासकाला सुचवाव्या वाटतात.

संदर्भ :-

१. महाराष्ट्र राज्यातील ठाणे जिल्ह्यातील मोखाडा तालुक्यातील आदिवासींना आर्थिक आणि सामाजिक अभ्यास ऑगस्ट, २००८, अप्रकाशित प्रबंध

* * *

मनोगत

* डॉ.भारती मालू बांगामी

गडचिरोली नांव समोर आले की, रक्तथरार, भयभीत मन आणि जीवनाला कंटाळलेली माणसं डोळयासमोर आल्याशिवाय राहत नाहीत. मी मुळची लाहेरी गांवातील. सगळीकडे जंगल. संपूर्ण मागासलेले गांव. वैचारिकदृष्ट्या आणि आर्थिकदृष्ट्याही.

माझे प्राथमिक शिक्षण (इ.१ ली ते ५ वी पर्यंत) लाहेरी या माझ्या मूळ गांवातच झाले. घरापासून शाळा २ कि.मी.लांब होती. जंगलातील रस्ता, कोणत्याही वाहनाची सोय नाही. तेव्हा मी शाळेत चालत जायची. मला शाळेत शिकण्याची खूप आवड होती. इ.५ वी मध्ये नवोदय विद्यालयाची प्रवेश परीक्षा दिली आणि सुदैवाने मी पास झाले. अशाप्रकारे इ.६ वी ते ९ वी पर्यंत शिक्षण नवोदय विद्यालयात झाले. त्यानंतर इ.१० वी ला हेमलकसा व इ.११ वी व इ.१२ वीला अहेरी येथे शिक्षण झाले.

माझा १२ वीचा पहिला पेपर होता आणि कळलं की, ज्या वडिलांच्या मायेच्या छत्रछायेखाली मी वावरत होते त्यांना नक्षलवाद्यांनी ठार केले होते. खूप भावूक

झाले. पायाखालून जमीन सरकली. शरीराचा कण न कण थरारला. हृदय पिळवटलं. अंगात कसलीच ताकद उरली नाही. अन् डोळयासमोर काळोख झाला. अशा परिस्थितीतही मी स्वतःच्या मनाला कठोर केले. विचार केला की, गेलेली व्यक्ती पुन्हा येणार नाही आणि ही संधीही. खूप विचार केल्यानंतर १२ वी चा पेपर द्यायला अहेरीला गेले. पेपर देऊन येताना मला बाबा आमटे भेटले आणि माझ्या निर्णयाबद्दल त्यांनी माझी पाठ थोपटली. त्यांचा आशिर्वाद घेऊन मी घरी गेले.

मला घरी गेल्यानंतर वडिलांना शेवटच्या मयत अवस्थेतही पाहता आले नाही. हा काळाचा असा अघोरी घात सहन करणे खूप अवघड होते.

माझी हुशारी व शिकण्याची जिद्द पाहून माझ्या भाऊर्जींनी मला पुण्याला शिक्षणासाठी पाठविण्याचे ठरवले. मला खूप आनंद झाला. कारण पुणे हे नांव ऐकणेही आमचं स्वप्न होते. माझे मन पुण्याच्या रंगीत स्वप्नात रंगू लागलं. माझा प्रवेश बी.एस.डी.टी.एस.आयुर्वेद महाविद्यालय, पुणे येथे झाला.

---

* मु.लाहेरी, पो.ता.भामरागड, जि.गडचिरोली

गडचिरोली या आदिवासी दुर्गम जिल्हयातील मी पुण्याला रेल्वेने आले. तो रेल्वे प्रवास माझ्या आयुष्यातील अविस्मरणीय क्षण होय. पण पुण्यात आल्यावर मी भांबावून गेले. इथले लोक, वातावरण, त्यांची भाषा, चालणं, बोलणं सगळंच वेगळं. माझे जीवन इथ स्थिरावत असताना मी दुसऱ्या वर्गात शिकत असताना मला डोक्यात गाठ (Brain Tumour) असल्याचे समजले आणि अशाप्रकारे नशीबाने माझ्यावर दुसरा आघात केला. मन हेलावून गेले. माझी शस्त्रक्रिया व्यवस्थित व यशस्वीरित्या पार पडली. पण काही वर्षे मात्र त्रास देऊन गेली.

पण मी ठरवून टाकल की, काही

झाले तरी मी शिक्षण पूर्ण करणारच आणि मी पूर्ण केलेही. आज मला अभिमान वाटतो की, मी एक डॉक्टर आहे. लोकांची सेवा करण्याची संधी मला मिळणार आहे आणि त्यांचा विश्वास मी नक्कीच सार्थ करीन.

आपला समाज अजूनही मागासलेला आहे. या लोकांना पुढे आणण्याची नितांत गरज आहे. वैद्यकीय सेवेतून मी नक्कीच जनसेवा करेन परंतु जेव्हा यासेवेतून वेळ मिळेल तेव्हा आपल्या समाजातील मागासलेल्या लोकांना शिक्षणाचे महत्त्व पटवून देऊन त्यांना प्रेरणादेण्याची आणि त्या समाजात ताठ मानेने त्यांना जगता येईल यासाठी मी सदैव प्रयत्नशील राहीन.

* * *

**TRIBAL RESEARCH & TRAINING
INSTITUTE'S PUBLICATIONS FOR SALE**

सेंट जोसेफ कॉनव्हेंट स्कूल,
खडकी येथील विद्यार्थ्यांनी
संग्रहालयास भेट दिली.

जम्मू काश्मिर राज्यातील,राजौरी
जिल्ह्यातील भारतीय सैन्यदलाने
आयोजित केलेला कार्यक्रम
सद्भावना यात्रेतील पर्यटकांनी
संस्थेच्या संग्रहालयास भेट दिली.

संस्थेच्या संग्रहालयास भेट देऊन
आदिवासीसंबंधी लघुपट
पाहताना पुणे येथील कन्या
शाळेच्या विद्यार्थिनी

TRIBAL RESEARCH BULLETIN

Tribal Research & Training Institute,
Maharashtra State, Pune-411001.
Web Site : <http://trtimah.gov.in>
Email: trti.mah@nic.in

Tribal Research Bulletin is a bi-annual bulletin published in March and September. Contributors can contribute articles pertaining to various aspects related to tribal life, culture and development.

Guidelines for Contributors

The manuscripts to be published in this Bulletin should be typewritten in double space on one side of the paper and carefully edited for matter as well as language and corrected for any typing errors. The matter should be organized under suitable headings. Tables should be preferably incorporated in the body of the paper with relevant interpretation. Charts and maps should be in black and white only. Soft copy of the manuscript is welcome.

Manuscripts are not returned.

The views expressed by the authors do not necessarily reflect the views of the Government, and the Editor is not responsible for the views expressed by the authors.

The contributors will be given 2 reprints and two copies of the Bulletin.

All correspondences should be addressed to the Commissioner, Tribal Research and Training Institute, 28, Queen's Garden, Pune-411001.

Registration No. 37/438/79

FORM IV

(See Rule 80)

1. Place of publication	28, Queen's Garden, Pune-411001
2. Periodicity of Publication	Bi-annual
3. Printer's Name	Manager Photozinco Press, Pune-411001
Nationality	Indian
Address	Photozinco Press, Pune-411001
4. Publisher's Name	Dr.Arvind Kumar Jha, IFS.
Nationality	Indian
Address	28, Queen's Garden, Pune-411001
5. Editor's Name	Dr.Arvind Kumar Jha, IFS.
Nationality	Indian
Address	28, Queen's Garden Pune-411001

I, Dr. Arvind Kumar Jha, hereby declare that the particulars given above are true to the best of my knowledge and belief.

Dr. Arvind Kumar Jha, IFS.
(Signature of Publisher)

Annual Subscription Rs. 100/-
Cost of Single copy Rs.50/-